

राज्य मराठी विकास संस्था
(महाराष्ट्रशासन पुरस्कृत)
एल्फिन्स्टन तांत्रिक विद्यालय,
३, महापालिका मार्ग,
धोबीतलीव, मुंबई – ४००००१
रजि नं. एफ १६०९४ (मुंबई)
दूरध्वनी : २२६५३९६६ / फॅक्स : २२६३१३२५
Email rmvs_mumbai@yahoo.com

निवेदन

महाराष्ट्र राज्याचे सांस्कृतिक धोरण २०१० अंतर्गत मराठी भाषेतील प्रतिमुद्राधिकाराची (कॉपीराइटची) मुदत संपलेले दुर्मिळ ग्रंथ महाजालावर उपलब्ध करून द्यावे असे म्हटले आहे. त्यानुसार मराठी भाषा विभागाच्या आदेशाप्रमाणे (शासननिर्णय क्र. रासांधो १०१२/ प्र. क्र./ २०१२/भाषा-३ दि. २८ मार्च २०१३) राज्य मराठी विकास संस्थेद्वारे असे ग्रंथ आणि नियतकालिके महाजालावर उपलब्ध करून देण्याचा प्रकल्प राबवण्यात येत आहे.

ह्या प्रकल्पांतर्गत उपलब्ध होणारे ग्रंथ व नियतकालिके प्रतिमुद्राधिकार अधिनियमाची मुदत उलटलेले असल्याने सार्वजनिक स्वरूपात उपलब्ध आहेत. ही सामग्री विविध ग्रंथालयांनी जतन करून ठेवल्यामुळेच आज आपल्याला उपलब्ध होत आहे.

सदर पुस्तके अथवा नियतकालिके जशी उपलब्ध होत जातील तसे त्यांचे संगणकीकरण करून जनतेला ती उपलब्ध करून देण्यात येतील. ह्या ग्रंथांच्या/ नियतकालिकांच्या पीडीएफ प्रती आपण विनामूल्य उतरवून घेऊ शकता. असे करताना आपण खालील सूचना लक्षात घेऊन त्यांचे पालन करावे.

०१ सदर ग्रंथांच्या पीडीएफ प्रती ह्या वैयक्तिक वापरासाठी विनामूल्य उतरवून घेता येतील तसेच इतरांनाही विनामूल्य देता येतील. पण कोणत्याही कारणासाठी त्याचा व्यावसायिक वापर करता येणार नाही.

०२. सदर ग्रंथांचे दुवे इतरांना देताना त्यासाठी कोणतीही रक्कम आकारता येणार नाही.

०३. पीडीएफ प्रतींवर असलेली राज्य मराठी विकास संस्थेची मुद्रा आपणास काढता येणार नाही.

०४. आपल्या अभ्यासासाठी, संशोधनासाठी ह्या सामग्रीचा उपयोग करताना आपण योग्य तो श्रेयनिर्देश केला पाहिजे.

वरील अटींचा भंग झालेला आढळल्यास कायदेशीर कारवाई करण्यात येईल.

स्पष्टीकरण : सदर सामग्री ही केवळ ऐतिहासिक दस्तऐवज म्हणून उपलब्ध करण्यात आली असून ह्या सामग्रीतून व्यक्त होणारी मते, विचारसरणी इ. त्या त्या लेखक, संपादक इ. कर्त्यांची आहे. त्यांपैकी कोणतेही मत, विचारसरणी इ. ह्यांचा पुरस्कार महाराष्ट्र शासन, मराठी भाषा विभाग, राज्य मराठी विकास संस्था ह्यांपैकी कुणीही करत नसून त्या त्या मताचे वा विचारसरणीचे दायित्व उपरोक्त विभागांवर असणार नाही.

अनुक्रमणिका

अनुक्रमणिका

पोंच.

सन १८८१ ते १८८२ पैकीं.

वे० शा० सं० नं० वे० शा० घांटे	८	१२	०	रा० सा० रा० गो० औक ...	४	१	६
श्री० रा० सि० स० दातार.	८	०	०	रा० रा० मा० म० पोतनीस.	८	०	०
रा० सा० श्री० भि० जठार.	५	८	०	,, ,, हं० ग० गानु.	५	८	०
,, ,, ना० वा० कुंडे. ...	५	८	०	,, ,, रा० गो० इनामदार.	४	६	०

सन १८८३ पैकीं.

श्री० रा० पंत सचिव साहेब. ...	४	०	रा० सा० शं० मा० बापट.	४	६
,, ,, सि० स० दातार.	४	०	रा० रा० व्यं० ग० बेहेरे.	४	६
रा० सा० श्री० भि० जठार ...	४	६	,, ,, वि० र० जोशी.	४	६
,, ,, सखाराम चिमणाजी ...	४	६	,, ,, र० वि० शास्त्री.	४	६
,, ,, द्वा० रा० तर्खडकर. ...	४	६	,, ,, ह० ग० गानु.	४	६
,, ,, नं० दा० केलवडे. ...	४	६	,, ,, प० भि० भाटे.	४	६
,, ,, रा० गो० ओक. ...	४	६	,, ,, सौ० ने० ज० ला० कोलापूर	४	६
,, ,, श्री० म० काळे.	४	६	,, ,, सदाशिवशास्त्री ताठके. ...	४	०

विषयक्रम.

बखरी.

मराठी कविता.

संस्कृत काव्यें.

जा हि रा त.

काव्येतिहास संग्रहाच्या मागिल अंकांकरितां पुष्कळ मागणी येतात. परंतु प्रती शिल्लक नसल्यामुळें पुस्तकें देतां येत नाहींत. याजकरितां **संग्रहाची** दुसरी आवृत्ति काढण्याचा आमचा विचार आहे. तेव्हां प्रथम पासून तों सन १८८२ सालच्या अखेरी पर्यंतचे सर्व अंक ज्यांस पाहिजे असतील त्यांणीं आम्हांस आपलें नांव आपल्या पत्यासह कळवावें. दर वर्षाची किंमत रुपये ३ प्रमाणें पांच वर्षांची एकंदर किंमत रुपये १५ पडेल. तीनशें वर्गणीदारांच्या सह्या आल्या बरोबर ही दुसरी आवृत्ति छापण्यास आरंभ करूं. आवृत्ति छापून तयार झाल्यावर टपाल खर्च काय पडेल तो संग्रहाचे मळपृष्ठावर कळविला जाईल. कळावें. तारीख १२ सप्तंबर सन १८८३.

का० सं० व्यवस्थापक.

विषयक्रम.

सदर्हू प्रमाणें नेम ठरवून बहुमान वस्त्रें शिरस्तेप्रमाणें जवाहिर देऊन, रवाना केलें, ते नागपुरास आले.

यांचे आदी नवाब चौघे बंधु वांटण्या ठरवून आपआपले स्थळास गेले. त्याजप्रमाणें नवाब निजाम अल्लीखान अलजपुरीं होते, त्यांनीं मनांत आणिलें कीं, "जानोजी भोंसले सेनासाहेब यांचा आपला दांडालोंडा वराडाला लागून आहे, तेव्हां यांशीं स्नेहभाव असावा, एखादे प्रसंगीं उपयोगीं पडतील." हें म्हणून सेनासाहेबांशीं संदर्प केला कीं, साबाजी बोवानीं पांचशें लोकांनीं आपले लोंड्यावर असावें. पूर्वीं असफजहा यानीं 'चिरंजीव' म्हटलें आहे, तेव्हां दारव्हें वगैरे ही जागा होत्या, त्याजवरून साबाजी बोवाचे नावें ते बहाल करून दिल्हे. तशांत औरंगाबादेस सलाबतजंग याजपाशीं शाहानवाजखान कारभारी असतां, त्यानें हैदरजंगास मुसाभुशी फराशीस याचे बोलण्यांत वकिलीस ठेविलें होतें. तेव्हां हैदरजंग याणीं, फंद [४१]मैचवून आपण व मुसाभुशी एक होऊन शाहानवाजखान याजला कैद करून नवाबाची दिवाणगिरी आपण करावी हा विचार केला. ही बातमी खान मवसुफ यांस समजतांच, शाहानवाजखान यांणीं आपले [४२]कबीले व शमसुद्दौला पुत्रासहित दौलताबादेस पळून गेले. हें वर्तमान बाळाजी बाजीराव पंतप्रधान यांस समजलें. शाहानवाजखानाशीं व पंतप्रधान यांशीं दोस्ती भारी, त्याजवर असा फंद केला व मुसाभुशी फराशीस यांनीं या प्रांतीं राहणें ठीक नाहीं, याजमुळें पंतप्रधान यांनीं आपली जमीयत पुरी समेटून फौजेचा गाहा केला आणि जानोजी साहेब भोंसले सेनासाहेबसुभा यांजला रामचंद्र बल्लाळ वकील पंतप्रधानाकडील सेनासाहेबाकडे होते त्याचे बरोबर बोलाविणें पाठविलें. तेव्हां सेनासाहेब पंतप्रधान यांजकडे जाण्याकरितां निघून चालिले. मागें प्रांताचा बंदोबस्त रहावा याजकरितां मातवर सरदार रघोजी करांडे यांजला वऱ्हाडांत ठेवून गेले. नंतर नवाब निजामअल्लीखान यांनीं मनांत आणिलें कीं, सेनासाहेब सुभा पुण्यास गेले ऐसियांत इकडील प्रांत हस्तगत करावा. याजकरितां [४३]जिनशी, तोफखाना, इलाहाबादचे मार्गें आणविला ते निंबगांव नांदऱ्यावरून वऱ्हाडांत कंडीचे बोरगांवानजीक करांडे यांच्या मोहऱ्यावर आले. आणि नवाब निजाम अल्लीखान हेही जातीनें मुलकाचे पाहणीचें निमित्य करून अलजपुराहून फौजेसुद्धां कूच करून, बऱ्हाणपूरचे सुमारें जाऊन जिनशींत मिळावें यांचे बेतानें येत होते. ते समयीं करांडे यानीं नवाबाकडे लिहून पाठविलें कीं, "तुमचे व आमचे सरकारचा तह असतां जिनशी तोफखाना इकडे

४१. बखेडा माजवून.
४२. कुटुंब.
४३. जिनशी—दारू गोळा इत्यादि जिन्नसा आणणारी टोळी.

येण्याचें कारण काय ?" त्याचें उत्तर नवाब यांनीं लिहून पाठविलें कीं, "असेल तें उदयीक समजेल." या तऱ्हेचें पत्र पाहून करांडे यांनीं मनांत संशय मानून फौजेसहित रातोरात जाऊन जिनशीवर छापा सन ११६५चे सालीं घातला. जिनशी दरोबस्त लुटून टाकिली. नवाबाकडील लोक जायां जखमी फार झाले. हें वर्तमान नवाब निजाम अल्लीखान यांस समजल्यावरून करांडे याजकडे सांगून पाठविलें कीं, "स्नेहाचे जागीं असें करणें चांगलें कीं काय !" यांचें उत्तर करांडे यांनीं पाठविलें कीं, "आम्हीं अवल आपणास विनंती केली असतां तुमचे ध्यानास आलें नाहीं, आतां तरी आपण जलदी करून संभाळून अलनपुरास जावें, नाहीं तर आम्हांकडील सरदार लोक यांची उमेद भारी आहे, यांतून काय निघेल हें समजत नाहीं. याजकरितां आपण अलजपुरास जात असल्यास, तुमचे जातीस आमचे फौजेचा उपद्रव न लागावा, यास्तव आपलेकडील स्वार तुम्हांबरोबर देऊन पोंहचवून देतों." हें नवाबांस मंजूर झाल्यावरून, करांडे यांणीं दोनशें स्वार बरोबर देऊन अलनपुरास पोंचतें केलें.

यानंतर शाहानवाजखान दौलताबादेस आले होते याजमुळें पंतप्रधानाचे फौजेची तयारी सेनासाहेबासुद्धां झाली; हैदरजंग व मुसाभुशी फराशीस यांनीं जाणून, दौलताबादेहून शाहानवाजखान दिवाण याजशीं सख्य करून आणिलें, ते नवाब सलाबतजंग याजजवळ येऊन, औरंगाबादेस दाखल झाले. हें पंतप्रधानांस समजतांच सेनासाहेब सुभा यांजला माघारे वऱ्हाडांत रवाना करून दिल्हे. ते वऱ्हाडांत येऊन दाखल झाल्यावर करांडे यांनीं मजकूर जिनशी वगैरेचा नवाबाचे फंदाचा समजाविला. याजवरून सेनासाहेब यांजला रोष येऊन अवग्र वऱ्हाड प्रांताची तहशील घेऊं लागले, याजवरून नवाब निजामअल्लीखान यांणीं जानोजी भोंसले सेनासाहेब सुभा यांशीं पुनः सख्य करून, सुलतानखान पन्हीं यांचे विद्यमानें साठचाळशीचा तह केला. उपरांतिक नवाब सलाबतजंग यांनीं शाहानवाजखान यांचे सहायानें नवाब निजामअल्लीखान यांजला औरंगाबादेस बोलाविलें याजवरून फौजे सुद्धां जाऊन तेथें सर्वत्रांच्या भेटी झाल्या. शाहाजवानखान व नवाब निजामअल्ली यांची मसलत होऊन हैदरजंगास कैद करावें, हा विचार ठरवून, नवाब निजामअल्लीखान यांनीं हैदरजंगास बोलाऊं पाठविलें. याजवरून पंधरा सोळा हजार गारदी समागमें घेऊन नवाब जवळ आले. बाहेर घेरा घालून आपण डेऱ्यांत एकांतास गेले

४४. जातीस–स्वतः तुम्हांस.
४५. मंजूर=पसंत.
४६. अवग्र=अव्यग्र=सर्व.
४७. तहशील=वसूल.

ते समयीं नवाबाकडील राजेबहादूर विठ्ठल सुंदर दिवाण व मीर मुसाखान व रुकंजदौला व मसीरमुलुक सोराबजंग असे होते. या प्रसंगीं हैदरजंग याजला जिवें मारिलें. त्याचा खिजमतगार एक होता तोही मारला. भोंताला घेरा गार्दी यांचा सबब एक एक युक्तीचे मार्गानें नवाबाचा एकांत होतो म्हणून निघाले. नंतर राजेबहादूर यांनीं कनात कापून नवाबास काढून दिले. ते पांयउतारा रामचंद्रराव जाधव यांचे येथें येऊन खंडागळे व निंबाळकर आदी करून जाधवराव सहित आपलेकडेस मिळवून घेऊन बऱ्हाणपूरचे सुमारें निघाले. जमाव नवाबाकडील मातबर जाहला. तिकडेस औरंगाबादेस हैदरजंग मारल्या मुळें मुसाभुशीनें विक्षेप मानून शाहानवाजखान दिवाण यास मारिलें. नंतर मुसाभुशीनें विचार पाहिला कीं, आम्हीं दिवाणास मारिलें यावरून पंतप्रधान आपल्या फौजनिशीं चालून येतील, नवाब निजामअल्लीखान यांचाही जमाव मातबर हे जमावानिशीं आपल्यावर येत आहेत, सबब नवाब सलाबतजंग याजला आपले कैंबूत घेऊन गोवळकुंड्याचे किल्यावर जाऊन लढाई केली. किल्ला हस्तगत झाला. इतक्यांत नवाब सलाबतजंग मुसाभुशीचे काबूतून निघोन पळून गेले. ते तेलणीचे घरांत लपले. तेथें मुसाभुशीनें शोध केला परंतु ठिकाण लागला नाहीं. तेव्हां मुसाभुशीनें विचार केला कीं, नवाब सलाबतजंगही आपले स्वाधीन नाहींत, व निजामअल्लीखान आणिकही सरदार मातबर एकत्र होऊन चालून येतात; तेव्हां आपला परिणाम शुद्ध नाहीं. हें समजून आपली फौज समेटून मुसाभुशी निघोन आपले मुलकास गेले. इकडे नवाब निजामअल्लीखान फौजे सुद्धां हैदराबादेस येऊन आपला अंमल बसविला. आणि सलाबतजंग धरले. ते बेदरचे किल्यांत कैद केले असतां तेथून दगेंत बसून पळत होते, ते पुन्हा धरून आच्छादून ठेविले. नंतर नवाब निजामअल्लीखान मालिक झाले. दिवाणगिरीचा कारभार राजे विठ्ठल सुंदर बहादर करूं लागले. त्या वेळीं सोराबजंग मशीरूलमुलक याजकडे औरंगाबादचा सुभा बेमे अलजपूर सांगितला. त्यांनीं जातीनें औरंगाबादेस राहून अलजपूरचे कामावर राजारामपंत यांजला पाठविले, ते अलजपुरास पोंहचून सेनासाहेबाकडील " साठ चाळसी"चे अंमलास रवांना करूं लागले. याजवरून सेनासाहेब यांनीं राजाराम पंतास युक्तीनें भेटीस बोलावून, त्याचें पारिपत्य केलें.

---

४८. विठ्ठलसुंदर—हा साडेतीन शहाण्या पैकीं एक.

४९. पायउतारा=पायींच.

५०. काबू=कपू.

५१. दगेंत ? पगेंत ?

५२ बमे=मुद्धां, सह.

५३. अडथळा करूं लागले.

नंतर मोगलअल्लीनीं पंतप्रधानाकडे संधान लाविलें कीं, नवाब सलाबतजंग आम्हां चौघांभावांमध्यें मालिक असतां, याजला कैद करून नवाब निजामअल्लीखान मालिक झाले, हें चांगलें नाहीं. याजकरितां तुम्ही मदत करावी; आम्ही तुम्हाकडेस येतों. म्हणोन संदर्प लावून पुण्यास आले. तों नवाब निजामअल्लीखान यांनीं पंतप्रधानाशीं सख्य करून इशारा केला कीं, मोंगलअल्लीस तुम्ही कैद करून फंद तोडावा. याजवरून पंतप्रधानांनीं मोगलअल्लीस कैद करून नवाब निजामअल्लीखान याजकडेस पाठवून दिलें, आणि मोगलअल्लीखान याजकडील प्रांत विजापूर वगैरे येथें फौजा पाठवून पंतप्रधान यांनीं आपला अंमल बसविला. हें नवाबांस कळल्यावरून पंतप्रधानाकडे वकील पाठवून बोलण्यांत आणिलें कीं "आमचाच मुलुक घेऊन, आमच्याशीं सलूक दाखवून उपकार दाखवितात यास काय म्हणावें?" असें बोलून नवाब निजामअल्लीखान यांणीं आपला प्रांत विजापूर मागितला. तेव्हां पंतप्रधान मुलकाविषयीं बळकटीस येऊन जबरीच्या गोष्टी सांगूं लागले. याजवरून कलह उभा राहिला, सबब परस्परें उभैता राशतदारींत मजीना* होऊन आपलाले जागीं तयारी करूं लागले.

तशांत शाहापूर बंकापूरची स्वारी करून पंतप्रधान पुण्यास आल्यावर उभैता बंधु यांच्या वाटण्या ठरल्या कीं सेनासाहेब याजकडे वराडप्रांत व गोंडवान व देवगड व ओडीसा कटक, यांतून सेना धुरंधर यांजकडेस चंद्रपूर जागा जातीस रहावयास नागपूरचें बरोबरीचें स्थल नेमिलें व सीरपूरची मुरसी जुनगांव व वणी व रूड व माणिकगड व नेरीगोंदड व सेगांव भांदक असे माहाल वराडांतील अडगांव, आकोट व जलगांव जामोद व मोगलाई माहालांपैकीं एदलाबाद व कोयरबुरी हे माहाल कटका ऐवजीं व मख्सुदाबादचे खंडणी ऐवजीं पटणें प्रांतीं पंतप्रधानांनीं फौज मदतीस देऊन अंमल बसवून, सेनाधुरंधरीकडेस द्यावा, या प्रमाणें ठरलें होतें, त्या अन्वयें निश्चयांत येऊन पंतप्रधानाचा निरोप शिरस्तेप्रमाणें वस्त्रे बहुमान जवाहीर वगैरे देऊन, सेनासाहेबांस निरोप दिल्हा. ते वेळेस दिवाण दिवाकरपंत व रखमाजी गणेश चिटणवीस याजला कारभारी मुत्सद्दी सुद्धां निरोप घेऊन जानोजी भोसले सेनासाहेबसुभा वराडांत आले.

तेव्हां वराडचा सुभा भास्करराम याची स्त्री ताई[५५] तिजकडेस सुभ्याचें काम चालत होतें, तिजकडून वहिवाटीस कृष्णाजी गोविंद वहिवाटदार वहिवाट करीत

५४. राशतदार=वांटेकरी.
* मजीना=कलह, वैमनस्य.
५५. ताई—भास्करपंत कोल्हटकर यांची स्त्री ताईबाई ही काशीस होती व तिच्या नांवानें कारभार कृष्णाजी गोविंद पाहत असे. लेख २ पृ० ११ पहा.

होते. तशांत पंचगव्हाणकर जमेदार व पिंजरकर जमेदार यांस आपसांत सोयरी-कीचा किसा उभा जाहला. तेव्हां कृष्णाजी गोविंद यांणीं पिंजरकराचा पक्ष धरून पंचगव्हाणकर जमेदारास नशियत करून कैद केले व इजा फार दिल्ही. सरकार ताकीद केली असतां मानली नाहीं. याजवरून सेनासाहेबांचे मनांत विकृति आली. कृष्णाजी गोविंदाविषयीं विकृत मनांत येऊन वराडचे सुभ्याचे काम मानसिंगराव मोहिते यांजकडेस नेमिले, वस्त्रे दिलीं. त्याची वहिवाट त्रिंबकराव कोन्हेर परभू याजकडे सुभ्याची वहिवाट सेनासाहेबांनीं सांगून, भरं-वशाचे जाणून नेमस्त केले. कटक सुभा शिवभट साठे याजकडे पेशजी पासून होता तोच त्यांजकडे बहाल ठेविला. छत्तीसगडास मोहनसिंग भोसले सरकारचे लेकवळे होते तेथेंच ठेविले, नागपुरास जातीनें राहून बंदोबस्त ठेविला. मागाहून मुधोजी भोसले सेनाधुरंधर याजला बाळाजी बाजीराव पंतप्रधान व भाऊसाहेब पेशव्यांनीं निरोप देऊन रवाना केले. ते वेळेस सेना-धुरंधर यांचे दिवाण सदाशिव हरी व शंकराजीराम चिटणवीस मुखत्यार कार-भारी व महिपतराव दिनकर यांसही वस्त्रे देऊन रवानगी झाली. त्या काळीं जेहुराहून चिमाबाई साहेब, यांजला सेनाधुरंधर यांणीं बोलाविले. ते वेळेस बाई साहेब प्रसूत झाल्या. कन्या दुसरी ठकूबाई झाली. त्या प्रसंगीं सेनाधुरंधरां-चे येथें खर्चाची अडचण झाली, व सदाशिव हरी दिवाण यांस बोलण्यावरून पेंच आला सबब ते रहित झाले. ते वेळेस गायकवाड यांचे पदरचे मातबर गृहस्थ मोरोपंत व रामाजी केशव यांसीं व महिपतराव दिनकर यांसीं परम स्नेह याजकरितां त्यांजला सेनाधुरंधर यांसीं भेटवून मोरोपंताजवळून पावणेदोन लाख रुपये रसद घेतली व रामाजी केशव यांजपासून पाउणलाख रुपये एकूण अडीच लक्ष रुपये घेऊन, फडणविशीचें काम उभेतांचे स्वाधीन केलें, हर दोघांजणांचा हिस्सा शेराकत आपलाले रसीदी प्रमाणें करून कारभार दोघांनीं करावे असें ठरलें. तसेंच मुकुंद बाबाजी परभू यांजपासून पन्नास हजार रुपये रसद घेऊन जामदारखान्याचें काम सांगून, कूच करून निघावें. तशांत काशीराव लक्ष्मण परभू हे धाकटे राणी शाहूमहाराजांची इजपाशीं येऊन, सेना धुरंधर यांची स्वारी दादासाहेब पेशवे याजबरोबर आग्रे प्रांतीं गेली. याजवर सेनाधुरंधराशीं ढालेवरून कलह उभा राहिला, ते वेळेस पेशवे याजकडील कारभारी सखारामपंत [बोकील] पुरंदरे यांजकडील यांणीं सेनाधुरंधर भाऊ साहेबांचे पक्षांतील जाणोन नकुच[?] गोष्टीवरून किस्सा वाढवून, दादा साहेबांशीं

५६. किस्सा=भांडण.
५७. नशियत=शिक्षा. ?
५८. शराकत=सरकत वाटणी.
५९. ढाल=निशाण किंवा चर्म.

व यांशीं विरुद्ध आणिलें. सबब सेनाधुरंधर आपले फौजे सुद्धां कूच करून दक्षण प्रांतीं येऊं लागले. तों मार्गांत पोरोळकर[60] यांनीं मेजवानी करतां बोलावून कैद करावें आणि आपले कर्जाचा फडशा करून घ्यावा असा निश्चय केला. बातमी समजली यावरून, मेजवानीस गेले नाहींत. शूळाची बाधा आहे म्हणून निमित्य करून रात्रीस कूच करून वराड प्रांतीं आले. ते सेनाधुरंधराकडील मोरोपंत फडणीस यांची फौज वराडांत आकोटाजवळ होती, त्यांत येऊन दाखल झाले. जानोजी भोसले सेनासाहेबसुभा यांणीं पूर्वीं दादासाहेबांचा व सेनाधुरंधरांचा बिघाड झाला हें ऐकून सेनाधुरंधराचे झाडून प्रांतांत आपलें ठाणें बसविलें. एक चंद्रपूर राहिलें. वरकड माहाल वराड गोंडवाण सुद्धां जागजागीं ठाणें दाखल झाले. त्यांत शिपूर, जुनगांव, हरशी, गडची मोरशी इतके राहिले. तेव्हां सेनाधुरंधर याणीं महिपतराव दिनकर यांशीं विचार केला कीं, आतां कसें करावें. सदाशिव हरी पोरोळकर याजकरितां मोरोपंत आणिले, आणीक विचार कित्येक चित्तांत आणून तशांत सदाशिव हरीही सेनासाहेबांकडे गेले. तेव्हां सेनाधुरंधर यानीं मोरोपंत वगैरे सरदार आणीक नवीन ठेविले. रघोजी करांडे सेनासाहेबांकडे होते त्याशीं पैगाम[61] करून मिळवून घेतले तेव्हां ते आले. त्यांचे पाठीमागें आणीकही सरदार सेनाधुरंधराकडे आले. तेव्हां फौज पस्तीस हजार जमाव झाला व सेनासाहेबांकडे आठ दहा हजार फौजेचा जमाव राहिला. याजकरितां दिवाकर पंतानीं पिराजी नाईक निंबाळकर सहा हजार फौजेनिशीं देशींहून बोलाविले. रघोजी करांडे वगैरे सरदार सेनाधुरंधराकडे गेले. दमाजी विनायक आपले घरीं होते त्यांजला जानोजी बोवानीं आणून जमाव सुद्धां आपलेकडेस ठेविले. ते समयीं राहाटगांव नांदगांव परगणे उमरावतीजवळ तेथें लढाई उभेता बंधू भोसले यांशीं झाली. ते काळीं एक जर्दा घोडा रघोजी करांडे यांचे बसत्या घोड्यासारखा होता तो बिनस्वारानिशीं सुटला. त्याजमुळें लढाईचे प्रसंगीं एकच गुल[62] जाहली, कीं रघोजी करांडे कामास आले. यावरून फौज सारी हालचाल झाली. याजवरून सेनाधुरंधराचा मोड होऊन मोरोपंत फडणीस, सेनासाहेबाकडे पाडाव गेले. पुन्हा सेनाधुरंधर व करांडे यांनीं सांवर[63] धरून दुसरी लढाई घेतली. मोरोपंत वगैरे पाडाव[64] गेले होते ते माघारे आणिले. उपरांतिक खर्चाची अडचण भारी असें पाहून सेनाधुरंधर यांणीं महिपतराव दिनकर यांचे विचारें नाना व भाऊ पेशवे

६०. पोरोळकर ! कोण ?
६१. पैगम करून=संधान बांधून.
६२. गुल=गोंधळ.
६३. सावरले, घडले.
६४. पाडाव गेले=जीवंत सांपडले.

याजकडे रामाजी केशव याजला पाठविलें कीं आपण वाटण्या करून दिल्या असतां कांहीं एक दिवस आमचा अमल या प्रांतीं होऊन, पुन्हा सेनासाहेब आपलें ठाणें बसवून पुंडावा करितात. याप्रमाणें पत्रें लिहून पाठविलीं. यांणीं जाऊन बोलण्यांत आणिलें. परंतु नानासाहेबांचा पक्ष जानोजी बोवा-कडेस व भाऊसाहेबांचा पक्ष मुधोजीबोवास याजमुळें बोलतां नये. याजवरून रामाजी केशव यांचें बोलणें मान्य पडलें नाहीं. तितक्यांत लाहोराकडून दादा साहेब स्वारी करून माघारे फिरले ते माळवे प्रांतांतून नागपुराकडे येण्याचा रोख धरिला. कारण जानोजी बोवांची फौज समागमें नेमिली असतां घर कलहाचे अडचणीमुळें हरवक्त पोंचले नाहीं व मुधोजीभोंसले समागमें गेले असतां अज-ब नास होऊन माघारे आले. हे कुंन्हे पोटांत आणून नागपुरावर येण्याचा रोख धरिला. तेव्हां सेनासाहेब यांनीं देवाजीपंतास दादा साहेबांकडे उज्जनीस रवाना केलें. मागाहून आपणही जमावासुद्धां गेले. ते वेळेस हुशंगाबादेपर्यंत जाऊन, तोफखाना वगैरे सरंजाम हुशंगाबादेचे पलीकडे वाटावर टाकिला. तेथें अवधूतपंत ठेविले आणि आपण दादा साहेबांकडे गेले. भेटी होऊन बहुता प्रकारें बोलणीं निखालसपणें जाहलीं, आणि दादा साहेबानीं पुण्याकडे निघण्याचा निश्चय केला. सेनासाहेब निरोप घेऊन नागपुरास येण्याचा निश्चय करून दरकूच आले. तो इकडेस कारखाना ठेवून गेले होते त्याजवर भोपाळ-वाल्यानीं गर्दी करून लुटलें. अवधूतपंत त्या प्रसंगीं कामास आले. भोपा-ळवाल्यानीं तैसनस केली; हें सेनासाहेबास समजलें. परंतु तसेच दरकूच नाग-पुरास जाऊन पोंचले.

सन १२६७ चे सालीं मुधोजी भोसले सेनाधुरंधर याचे धाकटे बंधु बिं-बाजी भोसले एकोदर देशीं जेउरांत होते ते सनमजकुरीं सेनाधुरंधराजवळ चंद्रपुरास येऊन दाखल झाले. त्यांचे वाटणींत छत्तिसगड सेनाधुरंधराचे इलाख्यांतील प्रांत हा पेशजी वाटणी होते समयीं देण्याचें ठरलें होतें. त्याचे दिवाण देशांत पहिले नीलकंठराव होते, त्याशीं बेबनाव होऊन धोंडो माहादेव आमदानगरचे राहणेवाले, त्याजला दिवाणगिरी होऊन, कांहीं एक दिवसांनीं छत्तीसगडास रवाना केले. त्याजबरोबर दिवाण मशारनिल्हे व कृष्णभट उपाध्ये (तुगरकर) व बक्षी रामचंद्रपंत व मुजुमदार माधवराव रामचंद्र व फडणवीस हरबाजीपंत व सरदार मंडळी महमदखान तरीज व कादरदादखान व जानोजी सरदार व सुलतानजी पवार व बापू बावर व कुनाजी सांबळे व कृष्णाजी मोहते व भाऊजी अहीरराव व त्रिंबकजी अहीरराव व महादजी भोसले व

६५. कुत्सित गोष्ट. । ६६. नुकसानी.

अनुक्रमणिका

मोठे रघोजी भोसले यांचे लेकवळे पैकीं एक शिवाय किरकोळ लोक आणिक याप्रमाणें मंडळीसहित मशारनिल्हे छत्तीसगडास जाऊन त्या प्रांतीं बंदोबस्त करून होते.

त्या नंतर दादा साहेब पुण्यास पोंचले. त्याजवर फौजेची देणें स्वारीची कर्जदारी झाली म्हणोन दादा साहेब बोलले यावरून भाऊसाहेब बोलले कीं, " परमुलकांत जाऊन कर्जदारी करून आल्यावर फौज तरी कशास वागवावी ? " याजवरून नानासाहबांस रोष येऊन बोलले, जे "त्यांणीं काय पाहिजे ? जो कोणी कर्ज न करील त्यानला पाठवून बंदोबस्त करावा." याजवरून भाऊ साहेब बोलले कीं, " आम्हीच जातो." भाऊसाहेब तयारी करून निघाले. त्यांनीं सेनाधुरंधर याचा अभिमान धरून पांच हजार फौजेनिशीं समागमें न्यावें असें ठरलें. बहुता रीतीनीं भाऊसाहेबांस, नानासाहेबांनीं समजाविलें. परंतु ऐकलें नाहीं. तेव्हां नानासाहेबांनीं आपले वडील पुत्र विश्वासराव समागमें दिले, व दमाजी गायकवाड पंचवीस हजार फौजेनिशीं व मल्हारजी होळकर चाळीस हजार फौजेनिशीं, व जनकोजी शिंदे व दत्ताजी शिंदे यांचे चिरंजीव वीस हजार फौजेनिशीं, व शिवाय हुजुरात फौजेचा जमाव भारी करून निघाले. ते समयीं दौलताबाद व बऱ्हाणपूर वगैरे नवाबापासून लुटून घेऊन तसेच हिंदुस्थानांत जाऊन, त्या प्रांतीं दंगा भारी केला. याजमुळें तेथील पातशाहा निघोन पट्टणाकडे गेले. ते वेळेस कटक, मकसुदाबाद प्रांतीं कैलासवासी रघोजी भोसले याजपासून सुभे शिवभट्ट साठे होते, तिकडे त्यांनीं मकसुदाबाद प्रांतीं चार वर्षें खंडणी मिळाली नव्हती, सबब पादशाहा तिकडे जाण्याचे संधींत उपद्रव करून होते. तितक्यांत पातशाहा तिकडे आले, त्यांनीं सेनासाहेबाकडील मातबर सरदार जाणून सरफराज करून पातशाही फर्मानें[६७] सेनासाहेब यांचे नावें करून दिलीं; व सरदारांस आपलेंसे करून घेतलें. तिकडे हिंदुस्थानांत गिलचे वगैरे फौजेशीं लढाई होऊन भाऊसाहेब सन ११६९ चे सालीं गारद झाले.

मुधोजी भोसले याचा निश्चय जाण्याचा होता, परंतु घर कलहामुळें पोंहोंचणें झालें नाहीं. घरचा विचार पाहतां चंद्रपुरास फंद होऊन आबाजी भोंसले व गंगाधरपंत कामदार बेरूख[६८] दिसले. पुनः सेना साहेबाशीं कलहास प्रारंभ झाला. सारा मुलुख जानोजी बोवांनीं आटोपला. एक चंद्रपूर बदलून राहिला.

तितक्यांत भाऊसाहेब हिंदुस्थानांत बुडाल्याचें वर्तमान आल्यावरून, नानासाहेबांनीं फौजेची तयारी करून निघाले समागमें दादासाहेब कारभारी असे फौजेचे

६७. सनदा. | ६८. बेरूख=बेमर्जी.

अभावांनीं पुण्यांतून निघाले, ते बऱ्हाणपूरचे सुमारें आले. तेव्हां जानोजी भोंसले ही नागपुराहून जमावा सहीत गेले. पंतप्रधान व यांच्या भेटी उज्जनींत माहांकाळेश्वराचे तेथें झाल्या. नानासाहेबांची प्रकृती बिघडली. दादासाहेब कारभार करून होते. जानोजी भोंसले हे सेनासाहेब सुभा, यांजला वस्त्रें व जवाहीर व रूपगण हत्ती देऊन सन्मानें करून माघारें रवाना केलें, ते नागपुरास आले.

नंतर नानासाहेब पंतप्रधान यांचा काल तिकडे जाहला. याऊपर दादासाहेबांनीं माधवराव पेशवे यांस पंतप्रधानाचीं वस्त्रें देवविलीं. पुण्यास सखारामबापु व पुरंधरे कारभारी यांणीं देशस्थ नारो शंकर व विठ्ठल शिवदेव वगैरे यांस वाढविलें; याजवरून चित्तपावन लोकांचे मनांत विकृती आली. तशांत रघुनाथराव दादासाहेब पेशवे यांजला पुत्र जाहाला होता त्याचें नांव भगवानराव त्याचें नांवें प्रतिनिधीच्या पदाचीं वस्त्रें श्रीमंत महाराज राजाराम छत्रपती यांजपासून आणविलीं हें पाहून कदीम प्रतिनिधी[७१] हेही खिन्न होऊन छत्रपतीशीं राजकारण करून, तिकडील संदर्प घेऊन नबाबाकडेस गेले व गमाजी बाबा यमाजी शिवदेवाचे चिरंजीव याजला प्रतिनिधींनीं जानोजी भोंसले सेनासाहेबसुभा याजला अनुकूळ करून घेण्याकरितां पाठविलें. ते येऊन सेनासाहेबासीं बोलण्यांत आणिलें कीं, महाराजांस पंतप्रधान याणीं कैद व तरीखन आणि आपण दौलतीची वहिवाट करितात याजवरून छत्रपतीनीं प्रतिनिधी यांजला नबाबाकडे पाठविलें व मजला प्रतिनिधींनीं महाराजांचे आज्ञेवरून आपणाकडे पाठविलें आहे, त्यास तुम्ही महाराजांचे चरणीं लक्ष ठेऊन पंचवीस हजार फौजेनिशीं नबाबास अनुकूळ व्हावें, व पंतप्रधानाचें पारपत्य केल्यास पेशजीपासून तुह्मांकडेस वराड, देवगड, चांद, बंगाला कटक, मकसुदाबाद, पटणें वगैरे हे प्रांत आहेतच याशिवाय सांप्रत किल्ले लोहगड, सिंहगड परळी पुरंधर शिवाय फौजेचे खर्चास नवीन पाऊण कोटींचा सरंजाम, नर्मदातीरीं मंडले वगैरे शिवाय नेमाड देण्यांत येईल. असा बोलण्याचा ठराव करून, असें राजपत्र देऊन पाठविलें. ते सेनासाहेबास देऊन नबाबाकडे येऊन जाण्याचा निश्चय केला तशांत विठ्ठल सुंदर राजेबहादर नबाबाकडील यांजकडीलही संदर्प आला, जे तुह्मांस हल्लीं मदत खर्च व दरमहा दोन लक्ष रुपये व पुढें जें प्राप्त होईल त्यांत निंमे हिस्सा तुम्हांस देण्यांत येईल असें होऊन सेनासाहेबांसहीत व कारभारी दिवाकरपंत मिळोन कूच करोन नबाबाकडेस गेले व बाबूराव फडनवीस व मोरोबा यांचे

६९. निळकंट महादेव पुरंधरे.
७०. भास्करराव असें अन्यत्र आढळतें.
७१. कदीम=जुने. भवानराव प्रतिनिधि.
७२. धाकटे रामराजे यांचें चरित्र पृष्ठ १३ पहा.

पुत्र गोपाळराव मिरजकर असे सारे नबाबाकडेस मिळाले जमीयत नबाबाची भारी जाहली.

मुधोजी भोंसले सेनाधुरंधर चंद्रपुरींच होते चंद्रपूर बदलून आबाजी भोंसले व गंगाधरपंत कारभारी यांनीं बळवा करून सेनाधुरंधर यांजला बाहेर काढलें ते वेळेस लढाई होऊन यांचे कारभारी मोरोपंत फडनवीस यांजला गोळ्या लागून जखमी झाले. त्यांजला घेऊन सेनाधुरंधर सीरपुरास गेले त्यासमयीं महिपतराव सुभेदार कारभारी केले. सिरपुरास गोंदाजीपंत कारभारी देशमुखाचे मुखत्यार होते त्यांणीं स्थल दिल्हें. तेथें मोरोपंताचा काल जाहला. रामाजीपंत फडनविसाचे हिस्से सराकत तेही यापूर्वी चंद्रपूरचे दंग्याचे आगाऊ जानोजी बोवासीं बिघडले होते, म्हणोन दादासाहेब यांजकडेस पाठविले होतें कीं, नानासाहेब भाऊसाहेब पेशवे यांणीं वांटण्या करून दिल्ह्या असतां सेनासाहेबांनीं सारें आटोपिलें. यावरून रामाजी केशव तेथेंच होते. तशांत यापूर्वी सेनासाहेबांशीं अबाजी भोंसले व गंगाधरपंत यांणीं किल्ला चंद्रपूरचा साहा महिने भांडविला. हस्तगत न झाला, तेव्हां नबाबाकडे जाण्याची निकड जाणोन, सेनासाहेबांनीं आपले तर्फेनीं तुळजोपंत व मजीदखान रोहिले छपारेवाले असे पांच हजार फौजेनीं चांद्याचे शहावर येऊन आपण नबाबाकडे व विठ्ठल सुंदर राजेबहादर यांजकडेस गेले, दिवाकरपंत दिवाण व भवानीपंत मुनसी व चिमणाजी रखमांगद चिटणीस वगैरे सर्व मंडळी गेली. सेनाधुरंधराचे दिवाण सदाशिव हरी, आबाजी भोंसले मातबर माणूस यांचे खातरजमेस सदाशिव हरीशीं व सेनाधुरंधराशीं वांकडें पडलें. सबब ते सेनासाहेबापाशींच होते, त्यांजला बराडचे पर्लीकडेस जाऊन मागती चंद्रपुरास पाठविलें. चंद्रपुरीं भोंसले मशार निल्हे कारभारी गंगाधरपत हे चंद्रपुराचे किल्यांत, सबब सांगून पाठविलें कीं, किल्ला आमचे स्वाधीन करावा, तुम्ही आमचेच आहांत, बारा हाजाराची जाहागीर तुमचे जातीस देवितों, शिवाय शंभर स्वारांचा सरंजाम. याप्रमाणें बोलणें करावयास आले ते चंद्रपुराचे महांकाळी देवीजवळ उतरले. तशांत यापूर्वी आठ दिवस सेनाधुरंधरांनीं आबाजी भोंसले व गंगाधरपंत यांजकडेस महिपतराव दिनकर यांजला सिरपुराहून पाठविलें कीं आम्हांशीं बदललां तरी चिंता नाहीं, आमचेच आहांत, आमचें नांव राखून जानोजी बोवासीं लढलां, तसेंच तुळजोपंताशीं व मजीदखान यांसीं लढावें, कायमता असावी. असें महिपतराव बोलत असतां सदाशिव हरी महांकाळी देवीजवळ येऊन पैगाम केला. आबाजीबावा व गंगाधरपंत नरम झाले. हे महिपतराव दिनकर यांस कळतांच विचार केला कीं, चांद गेलें म्हणजे ठिकाण पुन्हा नाहीं. दिवाणही तिकडेसच मिळाले, तेव्हां सदाशिव हरीस महि-

अनुक्रमणिका

पतरावानीं चिठ्ठी लिहिली, कीं सेनाधुरंधरांचें ह्मणणें तूं मशीं पैगाम करणें, जें तुमचे मार्फतीनें जानोजी बोवासीं भेटून लोभ संपादावा असें आहे, तेव्हां सेनाधुरंधर यांस घेऊन जाऊन त्याचा प्रेम करून द्यावा, हें महायश आपण घ्यावें, अशी चिठ्ठी फुलाचे पुड्यांत घालून पाठविली ते दिवाणजीनीं पाहून बहुत संतोष झाले. त्याची खातरजमा जाहली कीं महिपतराव याचें स्वाधीन सेना धुरंधर, जसे हे करवितील तसेच ते ऐकतील, हें पाहिले पासून ध्यानांत व वागणूक सर्व प्रकारें माहीत याजवरून सदाशिव हरीची खात्री होऊन महिपतराव किल्यांत नियोन सदाशिव हरीस भेटून त्यासीं पक्काईत [पकायत] केली कीं चांदा येथील सुभेदारी तुमचे बंधू विष्णु हरी यांस देऊन दिवाण तरी तुम्हीच आहांत सर्व कर्तृत्व तुमचेंच आहे. हें सर्व यश आपण घ्यावें याजवरून, सदाशिव हरी सिरपुरास येऊन, महिपतराव याचे मार्फतीनें कित्येक जाबसाल करून आपासाहेबांस काढलें. आपासाहेब पल्यावर येईनात, ते बळें आणून गोंदाजी पंतास आपासाहेबानीं सांगितलें कीं महिपतराव घेऊन जातो, दिवाणासीं सख्यत्व आहे, तें जाणोनच आहांत. जानोजी भोंसले याचा प्रकार लक्षांत आहे. मुलालेंकरांचा सर्व भरंवसा तुमचा आहे हा महाल व तुम्हीं आह्मांकडे राहिलांत त्याप्रमाणें असावें. आम्ही तरी महिपतरावाचे विश्वासावर जात आहों. याचें ह्मणणें कीं जानोजी बोवा पन्नास हजार फौजेनीं नबाबाकडेस मिळाले. जमाव भारी, प्रतिनिधी आदि करून राजमंडळास मिळाले. तेव्हां ही दौलत नबाबाकडे गेली. जानोजीबाबा प्रबळ, आपल्यास ठिकाण लागणार नाहीं. आतां घरांतील समेट करितां बरें आहे. उपाय नाहीं अनायासें ओघ आला. दिवाणजी जानोजी बावाकडे आहेतच व आबाजी भोसले व गंगाधरपंत मिळून चंद्रपूर स्वाधीन करणार, तेव्हां जिकडे चंद्रपूर तिकडे सिरपूर, ही मसलत अवघड. यावरून आतां समेटच घेणें उत्तम आहे. या बोलण्यावरून गोंदाजीपंत यांची खातरजमा करून मजीदखान रोहिले व तुळजोपंतास लिहिले कीं चांदा यावर कायम रहाणें. आणि आपण तैलंगणांतून महिपतराव यास बरोबर घेऊन जानोजी बावाकडे चालले.

तंव बालेघाटावर तुळजापूरचे जिल्ह्यांत राघोबादादा पेशवे पंचवीस सव्वीस कोसांवर होते, त्यांचीं पत्रें घेऊन रामाजी केशव यांणीं सांडणीस्वार दादा साहेबांचे पाठविले. त्यांत मजकूर जे, सर्व बंदोबस्त करून तुमचे मुलखांत फौज मदतीस देऊन तुमचा अंमल बसवून देतों, व येथें आल्यावर खर्चासही देतों, फौज ठेवावी सेनासाहेबसुभा तुम्हांसच देण्यांत येईल, अशीं पत्रें व शिरपेंच कंठी वस्त्रें वगैरे बहुमाल दादासाहेबांनीं सेनाधुरंधरास पाठविलीं, त्याजवरून मर्जी सेनाधु-

रंधराची झाली कीं, आपण दादासाहेबांकडेस जावें, ते वेळेस महिपतराव दिनकर यांणीं सल्ला दिल्ही कीं, राजमंडळाचे अवघ्र मातबर सरदार नबाबाचे मसलतीस अनुकूळ झालेत. त्यांचा जमाव भारी. महाराज छत्रपतीचा आधार. तेव्हां आपण इकडेस जाणें सल्ला नाहीं, तसेंच सेनासाहेब यांणीं मनांत आणिलें कीं आपला करार पंचवीस हजार फौजेनीशीं सामील असावें त्यांत आपले जवळ जमाव कमती आहे, सबब सेनाधुरंधर यांजकडेस संदर्प पाठविला कीं तुमचा बंदोबस्त करून देण्यांत येईल, तुम्हीं इकडेस यावें. यावरून सेनाधुरंधर यांचे मनांत पेशर्जी जाण्याचा विचार होताच तशांत, पत्रेंही आलीं याजवरून सेनासाहेबांकडेस कूच करून गेले. दादासाहेबांकडेस पत्राचें उत्तर पाठविलें कीं, आपले भरंवशावर आम्ही आलों. तेव्हां आपलेकडेसच जलदी येऊन पोंहचतों. याप्रमाणें पत्रें रवाना करून कूच करून आपण सेनासाहेबांकडे गेले. भेटी झाल्या. पाहून तर संतोष झाला आणि बोलले कीं सदाशिव हरी दिवाण व महिपतराव दिनकर यांणीं ही गोष्ट चांगली केली, आपसांत समेट होतो हेंच चांगलें आहे. हें ऐकून सदाशिव हरीनीं सेनासाहेबांस विनंती केली कीं, महिपतराव यांनीं सेनाधुरंधराची मर्जी प्रसन्न करून आपलेकडेस घेऊन आले, आणि चंद्रपूर सिरपूरचे वर्तमान कळें निवेदन केलें. याजवरून सेनासाहेबांस संतोष जाहला आणि महिपतराव याजला बलाऊन वस्त्रें देऊन प्रेमभरित केला. मग उभयतां बंधु यांचीं मुलें माणसें पेशव्यांचे प्रांतांत देउरांत आणिलीं.

दादा साहेबांनीं सेनाधुरंधरास बोलाविलें असतां जाणें झालें नाहीं, तेव्हां ही अडचण जाणून नबाबास सेनासाहेबांनीं बोलण्यांत आणिलें कीं, पुणें प्रांतींचा बंदोबस्त जाहला पाहिजे, याजकरितां मुधोजी भोंसले सेनाधुरंधर याजला फौज देऊन तिकडेस रवाना करावें. याजवरून ही नवाबाची सल्ला उत्तम आहे म्हणोन ठरलें. यावरून सेनाधुरंधराबरोबर दहा हजार फौज देऊन रवानगी केली. हें ऐकून दादासाहेब यानीं रोष करून रामाजी केशव याजला निरोप दिल्हा. तेव्हां सेनाधुरंधर पुण्याजवळ जेजोरीस गेले. देवदर्शन करून तेथें मोहोगांवाजवळ होते. काशीराव लक्ष्मण परभू यांनीं वराड प्रांतींचा बंदोबस्त ठेवून, आपले घरास कोथळ्यांस आले होते, तेव्हां महिपतराव यांनीं सेनाधुरंधर यांस विनंती केली कीं, कासीराव लक्ष्मण राजमंडळांतील राणी साहेबांचे विश्वासूक मातबर माणसें आहेत, त्यांचे हातून पुढें मसलतीचा जसा कल जिकडे दिसेल तिकडून साधन करितां येईल. आपलीही वोळख सातारची आहे, तेव्हां सेनाधुरंधर बोलले कीं, उत्तम आहे, त्याजला घेऊन यावें, आमचाही परिचय आहे. तो तुम्हांस वाकब आहे. भाऊसाहेबांस सांगितलें असतां तसेच राहिले, ते

अनायासें येथें आहेत, उपयोगीं पडतील, घेऊन यावें. याजवरून महिपतराव कोथळ्यास जाऊन परस्परें भेटी झाल्या. काशीराव यास समागमें घेऊन आले. सेनाधुरंधर यांच्या भेटी झाल्या. सेनाधुरंधरांनीं कासीराव यांजकडील घरपागेचा शंभर स्वारांचा बंदोबस्त ठेविला. नंतर मुलें मागसें सेनाधुरंधराचीं देउरास होतीं तेथें जाऊन समागमें घेऊन, सेनासाहेबांकडेस आले.

तशांत पंतप्रधान दादासाहेब फौजेसुद्धां मल्हारजी होळकरासहित, नवाबाकडे चालले. नवाबाचे चित्तांतील भाव सर्वत्र आपणास अनुकूळ झाले तेव्हां पंतप्रधानाचें पारिपत्य झालें म्हणजे गनीमी दरोबस्त बुडवून यावनी करावी, हा एक प्रकार व हल्लीं बोलण्याचे प्रसंगीं जाबसालांत म्ऱ्हाटयांची निर्भत्छना करूं लागले.

असें होत असतां सेनासाहेबांस मदत खर्च दोन लक्ष रुपये दरमहा देण्याचा विचार ठरला होता, याजकरितां भवानीपंत मुनसीस दिनकरपंतानीं नवाबाचे दरबारास राजे बहादराकडेस पाठविलें होतें. त्यांनीं बोलण्यांत सुचविलें कीं, "फौजेस खर्चास कांहीं द्यावें." त्यांनीं उत्तर केलें कीं इतके "जलदीनें खर्चास मागतां, असे सरदार पाहिले नाहीं." यावरून मुनसी बोलले कीं, "सेनासाहेबांशीं अशीं उत्तरें तुमचीं पडूं नयेत." इतक्या वरून राजे बहादुरांनीं उत्तर केलें कीं, "सेनासाहेबांसारखे आमचे अस्तनींत फार आहेत." याजवरून जिद[७३] होऊन वैमनस्य आलें.

सबब सेनासाहेबांनीं मल्हारजी होळकर यांस पैगाम लाविला, "आम्हांविषयीं पंतप्रधानाचे मनांत कसें आहे याचा व छत्रपतीकडून पक्षापतीचा खुलासा समजावा." याजवरून मल्हारजी होळकरांनीं इषारा केला जे, "तुम्हांकडून मातबर गृहस्थ बोलण्यास पाठवावे म्हणजे याचा खुलासा तुम्हांस बोलण्यांत येईल." हा मजकूर सेनाधुरंधर यांनीं ध्यानांत आणून सेनासाहेबाशीं विनंती केली कीं, "कासीराव लक्ष्मण व पेशवे यांचा स्नेहभाव आहे. यांजला दादासाहेबांकडे पाठवावें. मल्हारजी होळकराचेही ओळखीचे आहेत, व सखारामपंत पुरंधरे तेथें कारभारी, तेथें या समयास त्यांजकडेस यांजला पाठवून समेट करून घ्यावा." हें जाणून जानोजी भोंसले सेनासाहेब व मुधोजी भोंसले सेनाधुरंधर यांनीं विचार करून, कासीराव लक्ष्मण यांची रवानगी दादासाहेबांकडे केली हे तेथें पोचले; भेटी होऊन प्रेमयुक्त भाषणें जाहलीं; जे वेळेस होळकराचे विचारें मशारनिल्हेनीं दादा साहेबाशीं बोलण्याचा सिद्धांत कळविला कीं, "सेना साहेब व सेनाधुरंधर यांनीं इकडेस आल्यास आपण त्यांचा काय बंदोबस्त योजिला." याजवरून दादासाहेबानीं उत्तर केलें कीं, "नवाबास कायल करून जेर केल्यावर जो मुलूख मिळेल त्यांत निमे तुम्हांस देऊं." असें बोलणें

७३. दुराग्रह, कलह.

ठरलें. येविषयींचा मजकूर दादासाहेब पेशवे यांनीं आपलेकडील वकील सेना साहेबाजवळ पहिले पासून रामचंद्र बल्लाळ होते त्यांजला आल्राहिदा इतल्ला लिहून परभारें वकीलास सूचना केली. आणि दादा साहेब बोलले कीं, "तुम्हा राजमंडळांतील वागणार, असे असतां तिकडे गेलां हें काय?" यानीं विनंति केली कीं, "जानोजी भोंसले मुधोजी भोंसले यांची एकत्रता, आपले दौलतींतील माणस, यांचें लक्ष इकडेच असावें. या अर्थी जाऊन त्याचा निश्चय घेऊन आपले सेवेशीं आलों. हें ऐकून दादासाहेब फारच संतोष पावले. कासीरावाची रवानगी दादासाहेबांनीं बहुमान वस्त्रे देऊन सेनासाहेबांकडेस केली. ते उभयतां बंधू भोंसले व प्रतिनिधी आदिकरून इकडील मंडळी नबाबाकडे मिळाली आहे, त्यांजला तुम्हीं घेऊन यावें असे निरोपाचे वेळेस सांगितलें होतें, तेथून कूच करून मशारनिल्हे उभयतां बंधू भोंसले यांजकडेस येऊन सविस्तर निवेदन केलें. याजवरून बहुत संतोष जाहला. व प्रतिनिधी व पिराजी नाईक निंबाळकर आदिकरून सरदार पेशव्यांकडील यांशींही राज्यकारण पक्के करून, त्यांजसहित सेनासाहेब, सेनाधुरंधर कूच करून रघुनाथराव दादासाहेब पेशवे यांजकडे जाण्याचा निश्चय केला, आणि नबाबांचे फौजेतून निराळे जाले. दादा साहेबांकडेस जाऊन फौजेसुद्धां पोंहोंचावें तों इस्मायलखान यांजला राजे सुंदरानीं सेनासाहेब उभयतां बंधूंकडे पाठविलें कीं "फाट खाऊन जाणें ठीक नाहीं. याजवरून खान मजकूर याप्रमाणें बोलले. याजवर सेनासाहेबांनीं भाईस उत्तर केलें कीं," राजे सुंदराचे धडावर शिर दिसत नाहीं, गरूरी फार करितात. त्यांत त्याजकडे-राहून फळ काय? " याप्रमाणें उत्तर करून निरोप दिल्हा. राजे बहादराचे चित्तांत अंदेशा आला जे, राजमंडळाची सरदार मंडळी व सेनासाहेब व सेनाधुरंधर फट खाऊन गेले तेव्हां आपला जमाव कमती पडला. याजकारितां च्यार घटका रात्र असतां जलदी करून नबाबाचे फौजेचें कूच होऊन गंगा उतरून चालले. रघुनाथराव दादासाहेब यांजकडून फौजेची तयारी जाहली. परंतु दादासाहेबांस नेम अर्घ्यप्रदानाचा, सबब विलंब लागला. इतक्यांत नबाबाकडून फौज तयार होऊन मुकाबल्यास आली व विठ्ठल सुंदर राजे बहादर पिछाडीस, फौज गंगा आडून उतरून पार पलीकडे जावें तों त्यांचे अडचणीचे संधींत अघाडीस नबाब जातीनें होते. त्याजवर न जातां राजे बहादर याजवर काबूची वेळ पाहून, दादासाहेब चाल करून आले. यांशीं त्यांशीं गांठ पडली. आणि लढाई राक्षसभुवन मुक्कामीं मातबर झाली. दादासाहेबाकडील फौजेशीं

७३. ही लढाई शके १६८५ मध्यें झाली. पतप्रधान यांची शकावली पृष्ठ २२ | २३ पहा.

जंग भारी होऊन शेवटीं राजे बहादर याणीं हत्ती पळवून दादा साहेबाचे हत्तीस टक्कर दिल्ही. सबब दादासाहेबांचा हत्ती कच्चा पडून माघारी पळाला. राजे बहादराचे हत्तीनें दादासाहेबांचे हत्तीचें शेंपूट दातांत धरून टकरा मारीत चालला. हें पाहून मल्हारजी होळकर व फौज व माहादाजी नाईक निंबाळकर जमावानिशीं दरम्यान येऊन आपला हत्ती चालविला. जवामर्दी विशेष करून उभयतांचे हत्तींची लगट तोडली. तेव्हां दादासाहेबास फुरसद पडून लढाई मातबर झाली. शेवटीं माहादाजी नाईक निंबाळकर यांचे कडील बकीलानीं राजे बहादर यांस गांठून मारिलें. दोन्ही कडील हौदे एका समयीं खालीं जाहले. याजवरून नबाबानीं शिकस्त खाऊन, पंतप्रधानास यश आलें. नंतर मुक्कामास आल्यावर, दादासाहेबांनीं चित्तांत आणिलें कीं, सेनासाहेब व सेनाधुरंधर फुटून आपले मदतीस आले असतां लढाईचे प्रसंगीं पोंहचणें झालें नाहीं याचें कारण काय? सेनासाहेबांचे विषयीं चित्तांत अंदेशा आला.

नबाब औरंगाबादेस सन ११७२ चे सालीं आले. तेथें तह जाहला. पासष्ट लक्षांचा मुलूख नबाबाकडून पंत प्रधान याणीं तहांत घेतला. व लढाईचे प्रसंगीं भाई इस्मायलखान पन्हीं जखमी होते, हें सेनासाहेबास समजल्यावरून, आपले कडेस आणून मशारनिल्हेच्या जखमा नीट केल्या. तशांत सेनासाहेब यांजला पासष्ट लक्षांपैकीं मल्हारजी होळकर व कासीराव लक्ष्मण यांचे विद्यमानें निमे मुलूख द्यावा असें ठरलें असतां लढाईचे प्रसंगीं पोंहचले नाहींत, सबब पंत प्रधानानीं फेरबदलीच्या गोष्टी सांगितल्या. ज्या प्रसंगीं होळकर याणीं बोलण्यांत आणिलें जे, सेनासाहेब कूच करून निघाल्यामुळें नबाबाचा फौज हलकी जाहली, व आमचे मार्फतीनें सेनासाहेबांस नबाबाचे फौजेंतून वेगळें करविलें तेही इकडेस आले, याजमुळें राजमंडळाचे सरदारही फुटून नबाबाची हिंमत कमती पडून लढाईचे प्रसंगी तुम्हांस यश आलें, त्यांशीं बेबदल होणें चांगलें नाहीं, आदी कराराप्रमाणें नेमांत आलें त्याप्रमाणें द्यावें, त्याजवरून बत्तीस लक्षांचा मुलूख साकरखेडला, मेहकर, वगैरे दिल्हे. सेनासाहेब व सेनाधुरंधर आपले मुलखांत आले. नंतर पंत प्रधानही आपले स्थळास गेले.

उपरांत मुधोजी भोसले सेनाधुरंधर यांणीं वांटेंतून सदाशिव हरी दिवाण यांचे, बंधु विष्णु हरी यांस चंद्रपूरचा सुभा देऊन, समागमें महिपतराव दिनकर यांजला रवाना केलें. ते चंद्रपुराजवळ शेवगांवास आले तेथें आबाजी भोंसले याजला महिपतराव यांणीं इमान देऊन काढिलें, ते सेनाधुरंधराजवळ आणिलें, तेथें सेनाधुरंधर यांचे चित्तांत वदी* आली. यावरून महिपतराव दिनकर यांणीं

* वदी=वांकडें.

विनंती केली कीं असें करणें होतें तरि आम्हां हातीं इमान देऊन कशास आ-णिलें ? आतां आपले चित्तांत बदीचा विचार आहे, तेव्हां त्या गृहस्थास जाऊं द्यावें. याजवरून आबाजी भोंसले देशास गेले. पाठीमागें सेनाधुरंधर व सदाशिव हरी व महिपतराव दिनकर असे असतां विष्णू हरीस चंद्रपूरचा सुभा दिल्हा. ते वेळेस सेनाधुरंधर सदाशिव हरीस बोलले कीं, " त्यास चंद्रपूरचा सुभा द्यावा तोच मालकी आंगास आणून बळकटीस येतो. असे दोघे तिघे झाले. आबाजी भोंसले आपले आप्तांतील असतां त्याजपासून या गोष्टी घडल्या व महिपतराव दिनकर यांचे विचारें चंद्रपूरचा कारभार पाहात जावा. " असें बोलून विष्णू हरी यांजला त्या सुभ्याचे कामीं नेमून दिल्हें असें एक वर्ष चालल्या नंतर सदाशिव हरीशीं व महिपतराव यासीं वाकडें आलें. त्याजवरून तो सुभा महिपतराव यांजकडे सांगितला. जानोजीबोवा व सेनासाहेब सुभा यांचेही ध्यानास आलें.

दुसरे काशीराव लक्ष्मण यांचा पंतप्रधानाचा वगैरे सेना धुरंधराशीं स्नेह अवीट याजमुळें जानोजी भोंसले हे लोभ करूं लागले आपले जवळ ठेवून वराडाचा सुभा घ्यावा हा निश्चय ठरविला तेव्हां सेनाधुरंधर यांचे चित्तांत आलें कीं आम्ही याजला घेऊन आलों असतां हे आपले कडेस येऊन काम सांगतात. तेव्हां सेनासाहेबांस विनंती केली कीं, आमचे पाशीं आहेत. तेव्हां परके ठिकाणीं नाहींत जवळच आहेत. असें बोलून समागमें सेनाधुरंधरानीं चंद्रपुरास घेऊन गेले. कुल खासगी वगैरेचे काम सांगितलें. मशार निल्हेचे पागेस राहावयास शेवगांवचे व स ग स गीं चंद्रपुरचें गांव जाहगीर दिले व बाईसाहेबांचा वगैरे कारभार सांगितला. महादाजी लष्करी यांजला महिपतराव यांनीं काशीराव जवळ ठेऊन दिले. असें कांहींएक दिवस चाललें. काशिराव यांनीं काम काजाचा बंदोबस्त चांगला केला. तशांत गोसावी यांचा जमाव खंडण्या घेत चंद्रपूर प्रांतांत येऊन चामोरसी गड बोरी येथें धूम फार केली. याजवरून महिपतराव सुभेदार जात होते. ते समयीं मनाई करून मा-तोश्री चिमाबाई साहेबांनीं काशिराव लक्ष्मण यांस रवाना केलें. ते कांहीं जमाव घेऊन जिवाजी शिवदेव यांचे समवेत गेले. समजावीस दटावित होता तो बोलण्यावरून तंटा पडला, आणि गोळा गोळी सुरुवात होऊन लढाई जाहली. काशिराव लक्ष्मण कामास आले. तों गोसावी निघोन गेले.

त्यावर पुढें कांहींएक दिवसांनीं बळवंतराव महिपत यांचे नांवें सुभा चंद्रपूर-चा सांगितला. हाताखालीं नारो रघुनाथ यांजला ठेविलें. नानासाहेब, भाऊ साहेब पेशवे यांची वांटणी पंचेचाळीस लक्षाची केली. यांची हिसे रासिद ठरविली.

पडेल. याकरितां येविशींचा बंदोबस्त चांगला असावा व केलाही असेल. परंतु सुचली गोष्ट लिहिली आहे. कां कीं, त्यांची रीतभात व बोलण्याची प्रमाणिकता सर्व माहीत आहे व पूर्वी अनभवासही आली आहे. तेव्हां याचा बंदोबस्त चांगला असावा. सारांश पाटीलबावापाशीं सुरक्षित येऊन पोंहोचून येथें येत असें घडावें. मध्येंच निघोन गेले तर विलग पडेल. कोणे गोष्टीविशीं विश्वासावर जाऊं नये. रा॥ छ १ जमादिलावल. हे विनंती.

[१९९] ॥ श्री ॥

राजश्री नारोपंत स्वामींचे सेवेशीं.

विनंती उपरि. राजश्री पाटीलबावा म्हणूं लागले कीं, इंग्रजाचा तह जाला त्यांचा कंपू मंबईंत रिकामा बसला आहे त्यास पुढें सरकार व इंग्रज मिळून हैदरखानावर मसलत करावयाची त्याची तरतूद एव्हां पासून होऊन योजना घडावी. इंद्रसेन म्हणतो जे, तुम्हांस गरज असल्यास कंपू ठेवूं नाहीं तर कलकत्यास बलावून घेऊं. म्हणोन लिहिलें. त्यास येथून खानास लिहून पाठवूं. त्यांनीं महमदअलीखानाचा व इंग्रजाचा मुलुख सोडून सरकारचे दोस्तींत राहिले तर बरेंच जालें; ऐकिलें नाहीं तर त्याजवर मसलत करावी लागेल तेव्हां कंपू उपयोगीं पडेल. याजकरितां तूर्त आहे तेथें असो द्यावा. टिपूनें न ऐकिलें तर सरकार व इंग्रज मिळून मसलत करावयाचे करारांतच आहे त्या पक्षीं कंपू असावा हें बरें. येथून लिहून जाईल त्याप्रमाणें त्यांनीं सामील व्हावें. हा पुढील मनसबा आहे. आधीं सरकारचा मुलूख किल्ले ठाणीं येतील, श्रीमंत राजश्री दादासाहेब कुटुंब सुद्धां येतील, तदनंतर खानास लिहून न ऐकिलें तर मसलत करावयाची ती होईल. रा॥ छ १ जे॥ वल हे विनंती.

[२००] ॥ श्री ॥

राजश्री नारोपंत स्वामींचे सेवेशीं.

विनंती उपरि. तह प्रकर्णीं इंद्रसेनाची भवती न भवती होऊन सरकारचे तहाचा निश्चय बोलण्यांत आला. त्याचीं कलमें पांडुरंग रघुनाथ यांणीं लिहिलीं त्यांचे जाबसाल:—

साष्टी व उरण खेरीज करून वसई वगैरे कोंकण प्रांतींचे किल्ले व जागे जे इंग्रजांनीं घेतले असतील ते सोडावे म्हणून लिहिलें. त्यास मुख्य मुद्दा साष्टीचा. तो खेरीज करून वरकड जागे सोडतात त्यास साष्टीसुद्धां

१००. पूर्वी दादांस शिंदे बुंदेलखंडीं नेत असतां ते नजर चुकावून पळून सुरतेस इंग्रजांकडे गेले होते.

१. येथपासून खुद्द नानांचें अक्षर.

२. येथपासून खुद्द नानांचें अक्षर.

अनुक्रमणिका

दरोबस्त जागे सोडवून घ्यावे हें चांगलें.

श्रीमंत राजश्री दादासाहेब यांस पाटील बावाचे स्वाधीन करावें, जों-पर्यंत सुप्रवृत्तीनें[३] चालत तोंपर्यंत पंचवीस हजार रुपये दरमहा हपटनचे तहा-प्रमाणें त्यांस द्यावे, म्हणोन लिहिलें. त्यास दादासाहेबांस पाटीलबावांचे वि-द्यमानें कुटुंबासुद्धां सरकारांत हवाली करावे यााप्रमाणें व्हावें हें चांगलें. ह-पटनचे तहाप्रमाणें चालवयाचें कबूल करावें. सुरळींत चालल्यास चालवूं.

आमदाबाज सुद्धां गुजराथ प्रांतीं-चा मुलूख घेतला आहे तो सोडावा म्हणून लिहिलें; उत्तम आहे.

हपटनचे तहांत सरकारांतून लि-हून दिल्हे आहे कीं तीन लक्षांचा मुलूख भडोचे नजीक इंग्रजांस तो-डून द्यावा. हें कलम पाटील बावानीं उडवून देऊन, सदर्हू मुलूख इंग्रजांनीं मागूं नये याप्रमाणें करारांत आणलें ह्मणून लिहिलें तें कळलें. त्यास नि-दानीं तीन लक्षांची जागीरही इंग्र-जांस देऊन साष्टी, उरण सरकारांत घ्यावयाचें करावें. हाही एक निदान पक्ष करावा.

भडोच पाटीलबावांस द्यावी असा तळेगांवच्या तहांत इंग्रजांचा करार आहे. त्याप्रमाणें हल्लीं द्यावी ह्मणून लिहिलें; उत्तम आहे.

सदर्हूप्रमाणें जाबसाल बोलण्यांत येऊन निश्चयापावेतों देखील गोष्ट आली होती, इतक्यांत कालचीं पत्रें श्रीमंतांचीं आलीं तेव्हां पासून मर्जी ठीक नाहीं, याउपर काय ठरेल पहावें, म्हणोन लिहिलें त्यास राजश्री पाटील बावानीं इंग्रजाशीं जाबसाल लाविले होते त्यांत हीं पत्रें गेलीं. यावर पाटील बावा-च्या जाबसालास बळ पडेल[४] असें चित्तांत यावें तें न येतां मर्जी ठीक नाहींशी झाली. असो मर्जी ठीक न दाखवून सरकार काम चांगलें घडत असल्यास उत्तम आहे. परंतु हैदरखानाचे तहाचे यांत कोठेंच लिहिलें नाहीं हें काय ! हैदरखानाचे मुद्दे कोणते कबूल केले, काय ठराविले, हें या लिहिण्याबराबर असावें तें कांहींच लिहिलें नाहीं. हैदरखानसुद्धां तह जाला तर करावा, हा येथील विचार व राजश्री पाटीलबावांचाही विचार आहेच. याकरितां हैदरखा-नाची तोडजोड कशी, त्याचे मुद्दे कोणते ठरले व हैदरखान यास कसे सांगावें, कदाचित हैदरखानास फैरांशीस[५] आल्यामुळें[६]वोढूं लागले तर याची तोड काय? तें पुसोन लिहून पाठवावें. रा॥ छ. १४ जा॥ र हे विनंती.

---

३. सुप्रवृत्तीनें=सुरळीत, चांगले रीतीनें.
४. बळ पडेल=जोर येईल.
५. फरांशीस=फ्रेंच लोक.
६. 'वोढूं' कीं 'वेढूं' तें स्पष्ट नाहीं 'लागले' क्रियापदाचा कर्ता कोण ?

[२०१] ॥ श्री ॥

राजश्री नारोपंत स्वामीचे सेवेशीं.

विनंती उपरि. सुरतेस श्रीमंत राजश्री दादासाहेबांस इंग्रज खर्चास देत होते ते हल्लीं देत नाहींत. व इंग्रजांचा तह जाला हें चित्तांत आणून चोंहीकडे राजकारणें दादासाहेब यांचीं चालीस लागलीं. टिपू, नबाब, भोंसले वगैरे यांजकडेही कारकून रवाना केले. याप्रमाणें बातम्या येतात. त्यास दादासाहेबांस इंग्रजांनीं स्वाधीन करावें असें करारांतच आहे. राजश्री पाटील बावांचे स्वाधीन जाल्यास सरकारांत हवालीं करतील परंतु मध्येंच कोठें निघून गेले तर ठीक नाहीं याचा बंदोबस्त जरूर करावा. इंग्रजाची अटकहि नाहीं. पांच सात कोस जातात येतात असें आहे. याकरितां लिहिलें आहे. मध्येंच निघोन गेले तर इंग्रज म्हणतील, आम्हीं काय करावें ? आणि तह तर जाला. मुद्दा हातचा गेला असें होईल. याचा बंदोबस्त चांगला करावा. रा॥ छ. २२ जमादिलावल हे विनंती.

[२०२] ॥ श्री ॥

राजश्री नारोपंत स्वामीचे सेवेशीं.

विनंती उपरि. राजश्री पांडुरंगपंताचे पत्रांतील जाबसाल:—

राजश्री पाटीलबावांचे कारभाऱ्यांचे खलबत झालें त्यांतील आशय भाईनीं सांगितला. तो आलाहिदा विनविलें[१] आहे. परंतु भाव तो आढळत नाहीं. सारांश मसलत होत नाहीं ही गोष्ट खरी. सदाशिव मल्हार यांशीं दोन दिवस खलबत दाट चाललें आहे. चोविसावे जमादिलावलचे रोजीं दो प्रहरां इंग्रजांचा कारभारी व सदाशिव मल्हार आले त्यांचें चार घटका खलबत झालें. मागती सायंकाळीं सदोबा आल्यावर दहताजी मुनशी बोलावून मागती खलबत जालें. यांतील आशय समजल्यावर विनंती करीन म्हणून लिहिलें. त्यास खलबतांतील अन्वय तुम्हांस कळलाच असेल. सविस्तर शोध करून लिहून पाठवावा. पाटील बावांचे व कारभारी यांचे खलबत झालें त्यांतील आशय भाईनीं सांगितला तो आलाहिदा तुम्हीं लिहिला. त्याचें उत्तर सविस्तर लिहून पाठविलें आहे. त्याजवरून कळेल.

पाटीलबावा एके दिवशीं म्हणूं लागले कीं, इंग्रज श्रीमंत दादासाहेबांस तुमचे स्वाधीन करूं असें म्हणतात, याचें कसें करावें ? त्यावरून उत्तर केलें कीं, हा विषय आमचा नाहीं, याचें उतर श्रीमंत करतील, आज्ञा होईल तर हा जाबसाल त्यांजकडे लिहून पाठवितों, ते याविषयींचें उत्तर लि

---

१. विनविला=विनंतिपत्रीं कळविला.

हितील, असें बोललेत म्हणोन लिहिलें. त्यास पाटील बावांस मसलती करणें तेव्हां बंदोबस्त राहणार नाहीं. याकरितां दादासाहेबांस पाटील बाबानीं आपले विद्यमानें सरकारांत हवालीं करावें म्हणजे बंदोबस्त चांगला राहील. व मागें पुढें सरकारचा शब्दही कोणावर नाहीं. छ. १४ जमादिलाखर हे विनंती.

[२०३] ॥ श्री ॥

राजश्री नारोपंत स्वामीचे सेवेशीं.

विनंती उपरि. श्रीमंत राजश्री दादा साहेबांच्या कारकुनाबरोबर मुद्याची याद आली. ती तुम्हीं कलमवार पत्रीं लिहिली ती कळली. तिचा तपशील पाटील बावानीं लावून उत्तरें केलीं कीं, पैका आम्हापाशीं कशाचा? नित्य कर्ज घेऊन भक्षावें अशी अवस्था आहे. सरंजामाचा प्रकार म्हणाल तर आज घडत नाहीं तुम्हीं येथें यावें पोटपाण्याची बेगमी थोडी बहुत घडेल. तीस बत्तीस तोफा आहेत इतक्यांस बैल मिळावयाचे नाहींत. तोफा साऱ्या भडोजेस टाकाव्या. दोन चार बराबर आणाव्या. धनीपणाचा कायदा तर आपण धनीच आहेत त्या पक्षीं याचें पुसणें काय? याप्रमाणें भवती न भवती चालली आहे. परंतु असा विचार आहे कीं, लाख रुपये पावेतों खर्चास द्यावे आणि बोलण्या चालण्यात त्यांची अधीक आगळी खातरजमा करून कोणतेही प्रकारें उज्जनीस आणावें म्हणोन लिहिलें. त्यास जाजती मुद्दे ऐकावयाचे नाहींत. ऐकूं नयेत. जर करितां इकडे गोदातीरीं रहाण्यास येऊंच लागले तर पाटीलबावानीं इंग्रजाचे तहांत करार केला आहे त्याच धोरवट्यानें घडेल. येविशीं पेशजीं लिहून पाठविलेंच आहे. त्यावरून कळेलच. रा॥ छ. ३ रज्जब हेविनंती.

[२०४] ॥ श्री ॥

राजश्री नारोपंत स्वामीचे सेवेशीं.

विनंती उपरि. राजश्री केसो अनंत यांनीं सुरतेहून पत्र पाठविलें कीं, श्रीमंत राजश्री दादासाहेबानीं आपणाकडे राजकारण येण्याविशीं लाविलें आहे. त्यास राजश्री पाटिलबावानींही मला हेंच आज्ञा केली कीं, श्रीमंत आपणाकडे जात असल्यास उत्तम आहे. त्याची खातरजमा न होय तर उज्जनीस जावें त्यास आपणाकडे येत असेल तर यांत पाटीलबावांस संतोष आहे. लौकर जाणें होय तर करावें नाहीं तर यांचीं राजकारणें होऊं लागलीं आहेत. याप्रमाणें लिहून आलें व राजश्री रामजी पाटील यांचेंही बोलणें कीं, दादासाहेब इकडे आल्यास पाटीलबावासही संतोष आहे. तेव्हां उपेक्षा केली तर कोणीकडे निघोन जातील कळत नाहीं याजकरितां त्यांची खातरजमा करून आणावयास राजश्री हरीपंत, होळकर, रास्ते, पांडुरंगराव यांस पाठवावयाचें केलें. तुम्हांस कळावें म्हणोन

अनुक्रमणिका

लिहिलें आहे. राजश्री पाटीलबावांस पत्रें लिहिलीं आहेत प्रविष्ट करावीं. रा॥ छ. १५ रज्जब हे विनंती.

[२०५] ॥ श्री ॥

राजश्री नारोपंत स्वामीचे सेवेशीं.

विनंती उपरि. राजश्री पांडुरंगपंत यांनीं लिहिलें जे, राजश्री पाटीलबावानीं सांगितलें कीं,

श्रीमंत राजश्री दादासाहेब यांस पाटीलबावांचे स्वाधीन करूं असें कलमबंदींत लिहिलें नाहीं परंतु इंद्रसेनाच्या बोलण्यांत करार आहे कीं, कलमबंदीचे यादींत दादासाहेबांचे कलम लिहिलें आहे. त्या मुदतीस युक्तीचे वाटेनें तुमचे स्वाधीन करूं म्हणोन लिहिलें. त्यास इंग्रजाच्या या बोलण्यावर जाऊं नये. ते दगाबाज आहेत. या करितां दादा साहेबांस अगोदर आपले हातीं घ्यावें अथवा कचेश्वरास आणून पोंहचवून द्यावें येविशींचा मजकूर पेशजीं लिहिला आहे व हल्लींही कलमबंदीच्या उत्तरावर आलाहिदा लिहिला आहे. याप्रमाणें घडावा.

कलमबंदीचे यादींत हैदरखानाचें कलम लिहिलें आहे. त्याप्रमाणें घडल्यास उत्तम, कदाचित् हैदरखान तुमच्या सांगितल्यावर नच ऐके तर भडोच नजीक तीन लक्षांचा मुलुख हुपटनचे तहांत सरकारांतून इंग्रजास लिहून दिल्हा होता तो हल्लींच्या तहांत इंग्रजापासून माघारा सरकारांत घ्यावयाचें ठरविलें आहे तो मुलुख तीन लक्षांचा माघारां मागूं नये वरकड लिहिल्याप्रमाणें सरकारचा तह करावा. हैदरखानाशीं आम्हीं परभारां समजून घेऊं असेंही इंद्रसेनाच्या बोलण्यांत आहे म्हणोन लिहिलें. त्यास हैदरखानाचे मुद्दे इंग्रज कबूल करते तर मुलुख इंग्रजांस द्यावा लागता. हैदरखानाचे मुद्दे इंग्रजांनीं कबूल करणें हें घडत नाहीं त्यापक्षीं हैदरखान तरी कसे ऐकतील हे समजलेंच आहे. त्याअर्थीं सरकारचा मुलुख तरी कां गमवावा? हैदरखानाचे बोलण्यास या मुलकाचा संबंध लागत नाहीं.

रा॥ छ. २७ साबान हे विनंती.

[२०६] श्री.

राजश्री नारोपंत स्वामीचे सेवेशीं.

विनंती उपरि इंग्रजाचे तह करण्याची कलमबंदीची याद पूर्वीं राजश्री पाटील बावाकडून पारशी व हिंदवी आली. त्याचीं उतरें व निदान पक्षाचीं कलमें सरकारचे तहाचीं लिहून पत्रें पूर्वीं तुम्हांकडे पाठविलीं तीं पावलींच असतील. सरकारचा तह इंग्रजाशीं पाटील बावांचे विद्यमानें जाहाला हे शौ ह र त इंग्रजांनीं हैदरखानास कळविली. व पाटील बावाचे लष्करची ही बातमी खानास

अनुक्रमणिका

गेलो. त्यावरून खान इंग्रजाचे गळीं पडून सलूख करून इकडे चाल धरणार म्हणोन बातम्या आल्या. जर खान व इंग्रज एक जाहाले तर फारच विलग पडेल. याकरितां इंग्रजाकडील यकत्यारी इंद्रसेन आला आहे, हीं कलमें व्हावयाजोगीं व इंग्रजासही फार अवघड पडायाजोगीं नाहींत, या करितां तहाचीं कलमें येथून लिहून पाठविलीं आहेत. त्यांत जेथवर साधतील तेथवर करून घ्यावीं. पाटीलबावांस सर्व काळजी आहे. इतकेंही बोलत असतां इंग्रज नच ऐकेल तर पाटीलबावांनीं तह ठराविला आहे त्याप्रमाणें श्रीमंत राजश्री दादा साहेबांस क्षेपनिक्षेप लौकर घ्यावयाचें करावें व हैदरखानानें सरकाराशीं विरोध केला असतां इंग्रजांनीं अनुकूळ होऊन खानाचें पारपत्य करावें व इंग्रजांनीं परभारां सलूख हैदरखानाशीं करूं नये हा पक्का करार दस्तऐवजीं घ्यावा. व पादशाहाचें कलम लिहिलें आहे तें. तिन्ही चांगली उगवून घ्यावीं. वैरंकड कलमांपैकीं जेथवर साधेल तेथवर साधून घेऊन तह करावा. सर्व दौलतेचा भार राजश्री पाटीलबावांवर आहे. पुढें मागें दोष न पडे असें पाहून करावें. याउपर विलंब लाऊं नये. रा॥ रमजान हे विनंती.

[२०७] ॥ श्री ॥

राजश्री नारोपंत स्वामीचे सेवेशीं.

विनंती उपरि. राजश्री पांडुरंग पंताचे पत्रांतील जाबसाल:—

राजश्री पाटील बावा *उचपाड परगण्यांत येऊन गढ्या सोडावितात. पांच सहा गढ्या सोडऊन शिवाजी पंत बापूचे हवालीं केल्या. आणखी पांच साहा आहेत त्या सोडविल्यानंतर मग दुसरीकडे जातील. स्वारी हिंमतगडाकडे जाणार म्हणून लिहिलें तें कळलें.

बरवा [?] सागरचा मजकूर लिहिला तो सविस्तर कळला.

पूर्वीचे खानगींत दादासाहेब व हैदरखान यांचीं कलमें दोन लिहिलीं आहेत परंतु आलीकडे बारिक मनास आणितां दादासाहेबांचे कलम लिहिल्याप्रमाणें इंद्रसेनाच्या बोलण्यांत आहे, हैदरखानाचा जाबसाल लिहिल्याप्रमाणें बोलण्यांत नाहीं, व कलमबंदींत हैदरखानाचे कलम लिहिलें आहे त्याप्रमाणें खचित आहे असें असतां पाटील बावा काय समजोन बोलले. त्यांचे ते जाणत. परंतु जाबसाल ध्यानांत असावा. म्हणोन लिहिलें तें कळलें. त्यास जसें दादासाहेबांचा जाबसाल इंद्रसेनाशीं करार करून घेतला तेव्हांच तुम्हांपाशीं बोलले असतील. परंतु दोहीं कलमाचे अर्थ पहातां नुक

८. यक्त्यारी=अक्त्यारी. कुलमुक्त्यार.

९. क्षेपनिक्षेप=धाकोटाक, एकदम.

१०. येथपासून खुद्द नानांचें अक्षर.

* उरपाड कीं उचपाड ?

स्वानीच आहे. आधीं दादा आपले स्वाधीन करून घ्यावे तेव्हां तहाचे पक्के ठरवावें हें जालें नाहीं व हैदरखानाचें कलम तर कांहींच उगवून घेतलें नाहीं. रवाना छ. १ रमजान हे विनंती.

[२०८] ॥ श्री ॥

राजश्री नारोपंत स्वामींचे सेवेशीं.

विनंती उपरि. दादासाहेबांस तिकडे न्यावयास मसलत वकीलांची. असा बावांच्या मनांत संदेह येऊन आम्हांवर मर्जी ठीक नाहीं, केवळ रामजी पाटील यांची पत्रें येतीं तर बावांस खरें न वाटतें. त्याबराबर दुसरे गृहस्थाचें पत्र मुकाबल्याचें होतें त्यावरून खरें वाटलें. दादासाहेब तिकडे गेल्यामुळें मर्जी खट्ट आहे. आम्हांवर रोष बहुत आहे. रामजी पाटलांचे जाणें राजश्री दाजीबा व गोविंदराव दि॥ कृष्णराव रास्ते यांचे घरीं आहे. दुसरें राघोपंत गुरुजी त्यांचेच आहेत. रामजी पाटलांचे पत्राबरोबर त्यांचीही पत्रें येत असतात म्हणोन व विशिखांचे बोलण्यांत भाव निघालें कीं सांबांस तिकडे घेऊन गेले आतां होळकर वगैरे एक गट होऊन मागती पुरंदरचे मसलती सारखा प्रसंग घडतो. फिरून आमचें साधन करीत फिराल. थोडक्याच दिवसांत प्रत्ययास येईल. म्हणून बोलण्यांतील मजकूर विस्तारें लिहिला तो सर्व कळला. त्यास श्रीमंत दादासाहेब इकडे येणार हें पूर्वीं अगोदरच पाटीलबावास लिहिलें आहे असें असतां तुम्हीं लिहिल्यावरून इकडे आणावयाचें केलें असें म्हणतात. असो येथून लिहितात त्याप्रमाणें बोलतात हें लिहिणें प्रमाण मानूं नये. येखादे गोष्टीचा पक्का शोध लावून मग बोलावें. विशिखांचे बोलण्यांतील अर्थ लिहिला त्यास पुढें मागें तसा प्रसंग जाल्यास पाटीलबावासच सांभाळावें लागेल. दादा साहेबांचा भरंवसा कोणीही मानीत नाहींत. भलतेकडेच जातील. याकरितां आणावयाचें केलें. परिणाम ईश्वराधीन आहे. रा॥ छ. १ जिलकाद हे विनंती.

[२०९] ॥ श्री ॥

राजश्री नारोपंत स्वामींचे सेवेशीं.

विनंती उपरि. प्रस्तुत इकडील वर्तमान तर छ. ३ रबिलाखरीं खोपवलीहून चार पलटणें तोफा वगैरे सरंजाम घेऊन मजबुदीनें पनवेलीस रस्त आणावयाकरितां रात्रीस कूच करून जाऊं लागली तों राजश्री परशरामपंत भाऊ यांची बातमी होतीच याणींही रात्रीसच त्यासीं जाऊन गांठ घातली. निकड करून लढाई लागली. तों पेंढारी लागूनच होते. शें दीडशें माणूस ठार व

---

११. विशिख=यवन, इंग्रज. | १२. सांब=दादासाहेब.

दोनशें पावेतों जखमी इंग्रजांकडील केले. तीन चारशें बंदुका व दाहा बारा उंट व छकडे दारू गोळ्याचे व डेर राहुटया व चार साडे चार हजार बैल त्यांवर कांहीं जिंनसी व कांहीं रिताडाचे याप्रमाणें पाडाव आणिले. उजडतांच मुक्काम त्याचा बारवईवर अडचणीच्या जाग्यांत जाला. त्यावर दुसरे दिवशीं रात्रीस कूच करून जाऊं लागला. तों त्यांणीं गांठ घातली. शें पन्नास त्याकडील माणूस मारले व हजार बैल पाडाव आणला. इकडून बाणांची मारगिरी केली त्याणें त्या कडील दारूचे छकडे होते त्यास आग लागून त्याकडील माणसें फार जळालीं. रात्रींसच पळून पनवेलीस गेले. बराबर दीड दोन हजार पावेतों बैल राहिला तो बराबरच नेला. त्याजवर जरब बसून नाश फार जाला. याकरितां मुंबई-कडील पलटणें घेऊन मजबुर्दीनें तिकडून येतील व घाटावर एक तोंडीं लढाई नित्य तोफा घेऊन जाऊन मारगिरी करावी तेही करितात. घांटावर बातेऱ्या[१४] बांधून अडचणींत राहिले आहेत. पुढें वाढून[१५] येत नाहींत. तेव्हां कामही मातबर होत नाहीं. याकरितां राजश्री तुकोजी होळकरही फौज सुद्धां कोळंब्या घाटानें कोंकणांत गेले. भाऊ व हे एक होऊन तिकडून रस्त घेऊन येतील त्यावर निकड करतील. राजश्री पाटील बावांस पत्र लिहिलें आहे तें प्रविष्ट करावें रा॥ छ. १२ रविलाखर हे विनंती.

[२१०]   ॥ श्री ॥

राजश्री नारोपंत स्वामीचे सेवेशीं.

विनंती उपरि. इंग्रजांची तरांडीं[१६] मुंबईहून बिदनुराकडे जात होतीं त्याजवर इंग्रजाकडील मातबर सरदार होता. त्यास तीं तरांडीं धुळपानीं सरदारासुद्धां पाडाव करून आणलीं त्याविशीं सरकारांतून मुंबैकरांचें पत्र आलें कीं, सरकारची आमची दोस्ती त्या पक्षीं तरांडीं वरील सरदार व लोक सुद्धां सोडून देवावीं. त्यावरून तरांडीं सरदार व लोक सुद्धां धुळपास लिहून सोडवून देविलीं. वर्तमान तुम्हांस कळावयाकरितां लिहिलें आहे. तरांड्यांवरील इंग्रजांकडील लोकांनीं लढाई मातबर दिली. धुळपांनींही चांगलीच लढाई देऊन दस्त[१७] केलें. परंतु तह जाला त्या पक्षीं सोडून देविलें. रा॥ छ. ३ साबान हे विनंती.

[२११]   ॥ श्री ॥

राजश्री नारोपंत स्वामीचे सेवेशीं.

विनंती उपरि राजश्री पांडुरंग रघुनाथ यांनीं छ. १२ जमादिलाखरचें पत्र

---

१३. जिनसी=माल, सामान.
१४. बतेऱ्या=बुरूज Battery.
१५. वाढून=चालून.
१६. तरांडी=तारवें.
१७. दस्त केलें=कैद केले, जिवंत धरले.

ऐशार्थी दयिता मशीं च वशाता नेणें सखे संमता ॥ ६९ ॥

यद्यपि रतिमहोत्सवे न कारो० -- ॥ ७० ॥

सुरतोत्सवकाम जरी न करीं । दृढ नीरि जरी स्वकरें न धरीं ॥
पाति सोडि नें पृष्ठि तथापि कधीं । करणें तरि काय सखे विधेंघी ॥ ७० ॥

रक्तस्याधरपल्लवस्य०-- ॥ ७१ ॥

पीयूषाधरपल्लवा सुवचसा हास्यादि पैं जाणत्या ।
नाना स्पष्टविलासिनी मृगदृशा आहेत कित्येक त्या ॥
स्वप्नीं नावडती न जाय परता नेत्रीं न पाहे कदां ।
कांता भेद करील कोण मजला तो वश्य आहे सदां ॥ ७१ ॥

स्वीयाः संति गृहे०-- ॥ ७२ ॥

आहेत प्रमदा सखे निजगृहीं साळंकृता धीमता ।
कांचीनूपुरकंकणादिकझणत्कारा न विश्राम्यता ॥
त्या कोणी नलगे ततो मज सर्वे प्राणेश भोंवे सदां ॥
कांतारीं सदनीं विसंबत नसे दृष्टी न सोडी कदां ॥ ७२ ॥

संत्येव प्रतिमंदिरं०-- ॥ ७३ ॥

आहेत प्रतिमंदिरीं मृगदृशा शीलासुधाब्धीसमा ।
स्रोतस्यूतसरोजसुंदरचमत्कारा दृशाविभ्रमा ॥
मोठी चित्रविचित्रमन्मथकळा प्रीति स्वभर्त्ता करी ।
पाहें चित्त समेत वित्त मज दे हा हेतु नेणें तरी ॥ ७३ ॥

दूती विद्युदुपागता०-- ॥ ७४॥

दूती विद्युल्लतामुपागत सम्प्राणप्रिया ही निशा ।
गर्जे ज्योतिषि मेघ दावित असे प्रस्थानवेळा दिशा ॥
झिल्लीचे रव होति तेचि तिमिरीं मांगल्य जल्पे क्षमा ।
जालासे दयिताभिसारसमयो मुग्धे त्यजावी त्रपा ॥ ७४ ॥

भीतासि नैव०—॥ ७५॥

भ्याली नसोसि किमु पांथिं भुजंगमांसी । शंकेसि मद्भुज विलोकुनि तेवि त्यासी ॥

---

९६ स्वकरें=आपल्या हातानें ९७ 'नो सडि'मूळांत. ९८ पृष्ठि=पाठ. ९९ यांत मध्या स्वाधीन पतिका वर्णन आहे. १०० पीयूष=अमृत. १ यांत प्रौढास्वाधीन पतिका वर्णन आहे. २ प्रमदा=स्त्रिया. ३ नुपूर=पैजण. ४ प्राणेश=प्रियकर. ५ कांतार=अरण्य. ६ यांत परकीया स्वाधीन पतिका वर्णन आहे. ७ यांत सामान्य वनिता स्वाधीन पतिका वर्णन आहे. ८ झिल्ली=कीटक विशेष (राजकीडा). ९ तिमिर=अंधार. १० क्षपा=रात्र. ११ अभिसार=प्रियक-राचे भेटीस नटून जाणें. १२ यांत मुग्धा भिसारिका वर्णन आहे. १३ त्रपा= लाज. १४भुजंगम=साप.

अंभोधरध्वनिस भ्यालिस कीं कळावें । मद्भाषणें वदन वक्र किंमोचरावें ॥७५॥

स्फुरद्दुरसिजभारभंगुरांगी०--॥ ७६ ॥

स्तनकलशांकित भार फार जाला । कि[16]शलयकोमल[17]कांतिमा पदाला ॥
गमन कसें करिशील सांग भावें । र[18]जनि मनोरथ त्या रथीं बसीवें ॥ ७६ ॥

रभसादभिसर्तुमुद्यतानां०--॥ ७७ ॥

र[20]भसा ज[21]लदा[22]र्कं मानि लोभा । रजनी दिवसांधकार शोभा ॥
वन पैं वे[23]श्मं विमार्ग मार्ग वाहे । प्रमदे कांत विचार सांगे[24]ताहे ॥ ७७ ॥

चंद्रोदये चंदनमांगकेषु०--॥ ७८ ॥

चंद्रोदयीं चंदन लावि हातें । स्मे[25]रानना [26]ऊदित जावयातें ॥
भेदावया चित्त तिचें प्रतापी । कंदर्प लावी कुमुदां स्वैंवापी ॥ ७८ ॥

पल्लीनामाधिपस्य०--॥ ७९ ॥

पल्लीगोपनिमंत्रिता मृगदृशा पर्वोत्सवाकारणें ।
ते धाडी गृहिचीं पुढें स्मितमुखी राहे मिसें पाहणें ॥
गोपीगोप समानयौवन मदें क्रीडा करूं लागलीं
नाना चुंबन कंठलग्न सुरतें प्रेमोत्सवें रंतिलीं ॥ ७९ ॥

लोलल्लोलचमत्कृति०--॥ ८० ॥

कांचीचे झणकार होति जघनीं चांचल्य चैलांचळीं
व[29]क्षोजां दृढ कंचुकीं गवसिलें मत्ते[30]भं गा भूतळीं ॥
रु[31]क्मालंकृत हर्षयुक्त मदनोन्मादप्रसन्नानना
श्रीमंताप्रति जाय कुंजभवना क्रीडेसि वा[32]रांगना ॥ ८० ॥

प्रस्थानं वलयैः कृतं०-- ॥ ८१ ॥

प्रस्थाना गत कंकणें सम तया नेत्रोदकें जाइजे
गेलें धैर्य म्हणोनि त्याहुनि पुढें प्रस्थान चित्तें किजे ॥
गेली निश्चित चित्तवृत्ति मग ते ठायीं विचारी हिता
धाडी जीवित आपुलें पतिसवें देशांतरा योषिता ॥ ८१ ॥

---

१५ यांत मध्याभिसारिका वर्णन आहे. १६ किसलय=पल्लव. १७ कांतिमा=शोभा. १८ रजनि=रात्र. १९ यांत प्रौढाभिसारिकावर्णन आहे. २० रभसा=वेगानें. २१ जलद=मेघ. २२ अर्क=सूर्य २३ वेश्म=घर. २४ यांत परकीयाभिसारिका वर्णन आहे. २५ स्मेर=हास्य. २६ ऊदित=तयार. २७ यांत ज्योत्स्नाभिसारिकावर्णन आहे. २८ यांत दिवसाभिसारिकावर्णन आहे. २९ वक्षोज=स्तन. ३० मत्तेभ=मदोन्मत्तहत्ती. ३१ रुक्म=सोनें. ३२ यांत सामान्यवनिताभिसारिकावर्णन आहे.

प्राणेश्वरो किमपि जल्पति०--॥ ८२ ॥

प्राणेश्वराप्रति भिडेस्तव बोलवेना । क्षामोदरी वदन आगळि वर्जवेना ॥
कुंजगृहीं सखि समीप वदे न जावें । उन्मत्तकोकिलकल[33]ध्वनि [34]आयकावे ॥ ८२॥

गंतुं प्रिये वदति०--॥ ८३ ॥

जातां प्रियो श्वसित नान वदे प्रयाणीं । स्फुंदे न दीर्घनयना जलबिंदु नाणी ॥
आयुर्दिना मृगदृशा पठियेसि मोपी[35] । नेदी कळा करतळें निटिळा[36]सि [37]लोपी॥ ८३॥

नायं मुंचति सुभ्रुवामपि०-- ॥ ८४ ॥

कां योषेसि न सोडिने हरि तनुत्यागीं वियोगज्वरें ।
राधा प्रश्न करी कृतांजळि पुढें कृष्णा निवेदीं खरें ॥
कर्पूरोदक भेषें[38] जाति कुसुमें तांबूल देती सदा
घेतां दुःसह कौळकूट[39] गमतें संतोष नेदी कदा[40] ॥ ८४ ॥

न्यस्तं पन्नगमूर्ध्नि०--॥ ८५ ॥

सर्पाच्या फडियेसि पाय दिधले म्यां नीति पैं त्यागिली
त्याग श्रीगुरुभक्तिचा करुनियां माया खरी मानिली ॥
सर्वांगीं शत यातना हृदयुगीं प्रस्थान देखोनियां
कुंभीपाक[41] वियोग रौरवें[42] महाक्रोधें गमे स्वामिया[43] ॥ ८५ ॥

मुद्रां प्रदेहि वलयाय०-- ॥ ८६ ॥

द्या मुद्रिका मज तुम्हीं करकंकणासी । तेणें वियोग तुमचाः न कळे मनासी ॥
ऐसें वदोनि नयनोदकबिंदु गाळी । वारांगना प्रियतमाप्रति लोभ चाळी[44] ॥ ८६॥

श्रीशृंगारलता रसाल रचना व्युत्पन्न हो आयका
नारी पंचविधा पृथक् नवजणी वाखाणिल्या नायका ।
साहित्यामृत सेविजे क्षितिसुत श्लोकांक चित्तीं धरा
पार्थी विठ्ठल दास हास्य वदनें उल्लास हा दूसरा ॥

दुसरा उल्लास समाप्त.

पतिः शयनमागतः०--॥ ८७ ॥

स्वभर्तृशयनागमीं कुच विचित्र उंचावले
रसाळ वचनामृतें अधर पाझरों लागले ॥

---

३३ कल=मधुर. ३४ यांत मुग्धाप्रोष्यत्पतिकावर्णन आहे. ३५ मोपी=मोजो. ३६ निटिल=कपाळ. ३७ यांत मध्याप्रोष्यत्पतिका वर्णन आहे. ३८ भेष=औषध. ३९ काळकूट=विष. ४० यांत प्रौढाप्रौष्यत्पतिकावर्गन आहे. ४१ कुंभीपाक=एक नरक आहे. ४२ रौरव=एक नरक आहे. ४३ यांत परकीया प्रोष्यत्पातिका वर्णन आहे. ४४ यांत सामान्यवनिता प्रोष्यत्पतिकावर्णन आहे.

प्रियासि उटि दे स्मितद्युतिपटीरपंकद्रवें[४५]
निरीक्षि[४६] नयमांबुजें पतिस चंचळा पेलवें[४७] ॥ ८७ ॥

भ्रूसंज्ञया दिशसि तन्वि०--॥ ८८ ॥

भ्रूसंज्ञया सकळ दाखवितेसि साक्षी । हांसोनि सुंदर मुरारि म्हणे मृगाक्षी ॥
बिंबाधरासि दशनव्रण दाट कां हे । राधा तदां उगि अधोमुख देखताहे॥[४८] ८८॥

दिव्यं वारि कथं यतः०--॥ ८९ ॥

या दिव्या न बुझे शिरीं सुरधुनी[४९] दिव्याग्नि कैसा[५०] दृशीं
आहे सर्प गळां शिवाप्रति म्हणे ते शैलजा मृगदृशी ॥
कैसें द्यूतविधीसि आजि तुजला मी पाठवूं हे वदे
घाली सुंदर हार शंभुसि उमा हांसोनि संतोष दे[५१]॥ ८९ ॥

अंचति रजनिरुदंचति०--॥ ९० ॥

उगवला तम रात्र विकासली । चपळता मदनाप्रति फावली ॥
सुरस बोल सखोल सखे तया । हृदय मोहुनि आणि निजालया ॥ ९० ॥

चक्रे चंद्रमुखी प्रदीपकलिका०--॥ ९१ ॥

केलीसे विधिनें प्रदीपकलिका निर्माण चंद्रानना ।
ते तों भ्राम्यदशेस्तव प्रगटली सेवेसि दिव्यांगना ॥
केला जाण तिणें प्रणाम तुजला श्रीकृष्ण जी जल्पली ॥
निस्नेहे तुझिया महांधतमसीं[५३] सृष्टी बुडों लागली ॥ ९१ ॥[५४]

त्वं पीयूषमयूख मुंच०--॥ ९२ ॥

तूं पियूषमयूख[५५] वर्ष शिरसीं चंद्रा सुधांबूकणीं
शेषा वीजें[५६] शनैः शनैः निजफणाभोगें[५७] सुखें ये क्षणीं ॥
तूं मंदाकिनि[५८] सिंच शीतळ जळें अंगें शिरीषोपमें
पंथीं शैलसुतेसि दुःसह महा अत्यंत क्लांतिक्रमें[५९] ॥ ९२ ॥

पृथ्वी त्वं भव कोमला०--॥ ९३ ॥

पृथ्वी कोमल होय तूं दिनकरा शैत्यांगिकारीं सदां
मार्गी तूं लघु होय मंद पवना ये खेद नेदीं कदां ॥
येईं सन्निध दंडकावनगिरी जाईं पथा बाहिरीं

---

४५ पटीर=चंदन. ४६ यांत मध्यमनायिका वर्णन आहे. ४७ पेलव=कोमल. ४८ यांतप्रियकृत परिहास (थट्टा) आहे. ४९ सुरधुनी=भागीरथी. ५० दृशीं=डोळ्यांत. ५१ यांत प्रियाकृत परिहास आहे. ५२ यांत संघट्टन (समागम) वर्णन आहे. ५३ अंधतमस=गाढ अंधकार. ५४ यांत विरहानिवेदन आहे. ५५ पीयूषमयूख=अमृतकिरण. ५६ वीज=वारा घाल. ५७ फणाभोग=फडेचा विस्तार. ५८ मंदाकिनी=भागीरथी. ५९ यांत पतिवर्णन आहे.

उत्कंठी वनवास मत्सम महा **सीता** अती सुंदरी[60] ॥ ९३ ॥

आस्यं यद्यपि हास्यवर्जितमिदं०—॥ ९४ ॥

देखे यद्यपि हास्यवर्जित तितें लास्याहिनें बोलणें
आरक्तांबुजलोचनद्युति दिसे राहे उगा पाहणें ॥
घाली पंकजमाळिका मकरिकारंभा उरोजांवरी
धूपी कुंतलधोरणी[61] पति तिला संतोषवी या पैरी[62] ॥ ९४ ॥

उदयति यदि त्वदि नैव०—॥ ९५ ॥

न लज्जाभयक्रोधकारूण्य कांहीं । नसे लोभ ना मोह निःशेष पाहीं ॥
जपा[63]पुष्पवर्णोपमा कोमलांगी । तुन्हा हर्स्ति त्याच्या न लागे कृशांगी[64] ॥ ९५ ॥

बाह्याकूतपरायणं०—॥ ९६ ॥

बाह्यात्कारपरायण स्थिते तुझी वज्रोपमीं मानसीं ।
ऐशीं आइकिलीं उदास वचनें कांतें तिचीं तामसीं ॥
प्रातर्वीतविलोकनास्तव बळें प्रस्थान केलें असें ।
देखे त्या कृपणासि वामनयना मानीं शठत्वें अंसें[65] ॥ ९६ ॥

तमोजटाले हरिदंतराले०—॥ ९७ ॥

अंधारीदिक्प्रांतनिशा[66]कराळीं । जासी कसी एकट तूं निराळी ॥
कुंजालया शैवलिनीतटासी । साह्यो तुला कोण सखे विलासी[67] ॥ ९७ ॥

कांते कनकजंबीरं०—॥ ९८ ॥

हेमजंबीर पैं कांत हातीं धरी । खेळवी त्यासि देखोनियां सुंदरी ॥
सूर्य रेखाटिला चित्र भिंतीवरी । चंद्रबिंबानना बिंदु दे त्यावरी[68] ॥ ९८ ॥

ऊरू रंभा दृगपि कमलं०—॥ ९९ ॥

ऊरू[69] रंभा[70] नयन कमळें बाल शैवाल भांगीं ।
इंदू वक्त्री अमृत वचनीं पद्मतंतू कृशांगीं ॥
नाभी कूप त्रिवळि सरितां[71] पल्लवाकार पाणी ।
ऐसी योषा त्वदयिं वसतां विंधि तो **काम** बोणीं[72] ॥ ९९ ॥

यांत्या सरः सलिलकेलिकुतूहलाय०—॥ १०० ॥

शोभे सरःसलिलकेलि[73] करावयातें । आली मिसें करूनियां सुरतस्थळातें ॥

---

६० यांत अनुकूल पतिवर्णन आहे. ६१ कुंतलधोरणी=केशपाश. ६२ यांत मध्यम वैशिक वर्णन आहे. ६३ जपा=जास्वंदीचें फूल. (मुळांत बकुल आहे). ६४ यति अधम वैशिक वर्णन आहे. ६५ यांत मानीनायक वर्णन ६६ कराल=भयंकर. ६७ यांत वचनव्यंगसमागम चतुरवर्णन आहे. ६८ यांत चेष्टाव्यंगसमागमचतुरवर्णन आहे. ६९ ऊरू=मांड्या. ७० रंभा=केळ. ७१ सरिता=नदी. ७२ यांत प्रोषितपतिवर्णन आहे. ७३ सलिलकेलि=जलक्रीडा.

स्मेराननां द्युतिचमत्कृत [७४]उत्तमांगी । अंगीकरी स्मरतसे ह्रदयानुरागी ॥ १०० ॥

शून्ये सद्मनि योजिता०—॥ १०१ ॥

नेला शून्य निकेतना[७६] सहचरी[७७] निर्मानुषी कानना ।
पुष्पाचेनि मिसें करूनि झुरला विस्फारितां लोचना ॥
द्यायालागिं विडा उरोज उघडे घालोनि गेल्यें तदां ।
तें मेणें पति चिन्ह यत्न किति म्यां केले नभिन्न कँदा ॥ १०१ ॥

कोऽयं कोपविधिः प्रयच्छ०— ॥ १०२ ॥

अक्रोधें करुणासगर्भ वचनें बोलेसि ना कामिनी ।
पीयूषें[७९] भरिं वापिका परिमळें [८०]आमोदवीं मेदिनी[८१] ॥
आतां सर्व असो स्पृहार्थ नयनें तूं पाहसी ज्या क्षणें ।
त्याचें पैं तप धन्य कोपसि जया वंदीन त्या कारणें ॥ १०२ ॥

आयातो कुसुमेश्वरो विजयते०-- ॥ १०३ ॥

चंद्राचे उदयीं सुशीतळ हळू ये वायु गंधासवें ।
पाहें कोकिल कूजती अळिकुळा उत्साह गुंजारवें ॥
ऐसे हे रस सिद्ध सर्व असतां कंदर्प वैद्य स्वयें ।
केल्यानें उपचार कां नव्हति पैं होती सखे निश्चयें ॥ १०३ ॥

सा चंद्रसुंदरमुखी०— ॥ १०४ ॥

तो नंदसूनु सखि चंद्रमुखी प्रसंगें । नेला निकुंजसदनाप्रति काम संगें ॥
चेटें करूनि मग ये कपटें नदीसी । तृष्णेपिडे जळमिसें सरला [८४]त्वरेंसी ॥ १०४ ॥

आनीय नीरजमुखी०— ॥ १०५ ॥

पद्मानना शयनिं आणुनियां विलासी । इच्छी मनांत कुचकंचुकिमोक्षणासी ॥
केला विनोद तंव एक विदूषकानें । प्रातोदयीं तरुण कुर्कुट शब्दभानें ॥ १०५ ॥

स्वेदस्तंभोऽथरोमांच०-- ॥ १०६ ॥

रोमांच कंप स्वरभंग चिन्हें । स्वेदाश्रुपात प्रलयादि भिन्नें ॥
निवर्णता आणिक पात तोही । पैं आठ हे सात्विक भाव देहीं ॥ १०६ ॥

भेदोवाचि दृशोर्जलं०— ॥ १०७ ॥

वाचे भेद दिसे दृशीं जळ कुचीं स्वेद प्रकंपोधरा ।
भाळीं पांडुरता वपू पुलकिता चित्तें विलोकी धरा ॥

---

७४ उत्तमांग=मस्तक. ७५ यांत उपपतिवर्णन आहे. ७६ निकेतन=गृह. ७७ सहचरी =सखी. ७८ यांत अनभिज्ञनायक वर्णन आहे. ७९ पीयूष=अमृत. ८० आमोदवीं= सुवासित कर. ८१ मेदिनी=पृथ्वी. ८२ यांत पीठमर्दवर्णन आहे. ८३ यांत विटवर्णन आहे ८४ यांत चेटवर्णनआहे. ८५ कुकुट=कोंबडा. ८६ यांत विदूषक वर्णन आहे.

देहीं आळस पादयुग्मिं जडता हे गोष्टि सांगे खरी ।
मी जाणें नृपनायिकेसि नयनीं त्वां देखिलें सुंदरी ॥ १०७ ॥

वियति विलोलति जलद०—॥ १०८ ॥

कोकिळें बहु रसाळ कूजती । चंचला लवति मेघसंतती ॥
तारकायुत मृगांक यामिनी । दोलती लेहरि देववाहिनी[११] ॥ १०८ ॥

प्रादुर्भूते नवजलधरे०—॥ १०९ ॥

प्रादुर्भूत नवीन वारिद तुझें पादाब्ज पाहावया ।
कंठीं प्राण वसे सरोजदर्शिचा वक्त्रेंदु देखावया ॥
सांगों काय स्तनासि पक्ष फुटले पैं पल्लवाच्या छळें ।
दूती बोलतसे प्रियाप्रति मुखें मंदोत्तरें कोमळें[१४] ॥ १०९ ॥

तस्यां सुतनुसरस्यां०—॥ ११० ॥

सरोजपत्रासदृशा निजेली । चित्तें दगीं वस्ति तयांत केली ॥
बुडोनि तेथें मन मग्न राहे । चक्षू लघुत्वें भ्रमताति पाहें ॥ ११० ॥

मया विधेयो मुहुरद्य०—॥ १११ ॥

मी आजि जातें यमुने रमाया । कुंजालयीं वेणुरवें स्फुराया ॥
राधा अधो पाहत विभ्रमातें । करूनि नेत्रोत्पलतोरणातें ॥ १११ ॥

रामो लक्ष्मणदीर्घदुःखचकितो०—॥ ११२ ॥

श्रीकाकुत्स्थ सुमित्र दुःखित महा कोणा कळेना व्यथा ।
नोष्णा श्वास न वारि नेत्र कमळीं नेदे कळों अन्यथा ॥
वातावर्त जसा स्मरज्वर तसा पीडी तया कारणें ।
सीतेच्या स्मरणें करूनि शमवी श्रीराम तो पाहणें ॥ ११२ ॥

संस्पर्शः स्तनसंस्पर्शो०—॥ ११३ ॥

पाहावा मुखचंद्रमा स्तनतटस्पर्शादि संभाषणें ।
स्त्रीशीं केलिकथा प्रलाप विरहावस्थेविना ... नें ॥
वारंवार प्रतिक्षणीं विषय ते चित्तीं स्मरावी सदा ।
ऐसा हा विरही सखीप्रति वदे कालानुरूपें तेंदां ॥ ११३ ॥

गरलक्षुमकंदमिंदुबिंबं० ॥ ११४ ॥

---

८७ नृपनायक=(मुळांत "केशव" असें आहे). ८८ यांत अष्ट सात्विक भाववर्णन आहे. ८९ कोकिल=(मुळांत) "कपोत" आहे) ९० लहरी=लाटा. ९१ देववाहिनी= भागीरथी. ९२ यांत संभोग शृंगार वर्णन आहे. ९३ वारिद=मेघ. ९४ यांत विप्रलंभ शृंगार आहे. ९५ यांत अभिलाषवर्णन आहे. ९६ यांत चिंतावर्णन आहे. ९७ वातावर्त= वावटळ. ९८ यांत स्मृति वर्णन आहे. ९९ यांत गुणकीर्तन वर्णन आहे.

अनुक्रमणिका

गरळद्रुमकंद चंद्र आहे । करुणापद्म वसंत दंति पाहें ॥
रजनी स्मरखड्गवल्लि जागे । करणें काय विधातयासि सांगें ॥ ११४ ॥

अर्द्धमुद्रीक्षणं चक्षु०-- ॥ ११५ ॥

अर्द्ध विलक्षण चक्षु विलासे । अर्द्धसमीलन चित्त निवासे ॥
अर्द्ध ससंस्पृश हस्तगिरी हे । काय करूं सखि आजि मि पाहें ॥११५॥

प्रतिफल मूर्तांशोः०-- ॥ ११६ ॥

प्रतिफलें हिमधाम्नी कांत देखे मृगाक्षी ।
स्मितमुख उदयातें मानिता होय साक्षी ॥
मग शिथिलित वाचे नोक्त साशंक्यमानें ।
स्पृशति पुकलभाजी पाणिपंकेरुहानें ॥ ११६ ॥

किं रे विधो मृगदृशोः०— ॥११७ ॥

कारे विधूं मृगदृशामुख अद्वितिय । कंदर्प दर्प न दृगंबुज नान्यदीय ॥
झुंकारसी मधुकरा तनु तप्त होय । कर्मासि धिग्धिग्वपु ईदृश दृष्ट होयं ॥११७॥

कोदंडं विशिखो मनो०-- ॥ ११८ ॥

कामाचे धनुचे क्षुरप्रे मनसीं भ्रूवल्लि नेत्रोत्पळें ।
तें पैं वस्त्र दृगंचलासि मिनलें चांचल्य मत्स्यागळें ॥
चंद्राचा उदयो प्रकाश मिरवे अन्यांगना पाहिना ।
तन्वंगीप्रति भूलला पति तदां कोठें कदां जाइना ॥ ११८ ॥

पाणिर्नीरवकंकणं०-- ॥ ११९ ॥

हातीं जों ध्वनि कंकणें न करिती नाचेत ना भूषणें ।
जों तारासम दृष्टि निश्चळ नसे तो काय तें पाहणें ॥
नाहीं कांपविलें उरोजवसना तों भेद नोहे रते ।
त्वन्नामस्मरणें करूनि पुलकारंभो संमुजृंभते ॥ ११९ ॥

मुक्ताहारं न च दु[illegible]ः०-- ॥ १२० ॥

मुक्ताहार स्तनगिरिं नसे कंकणें नैव हातीं ।
कर्णीं स्वर्णाभरण न दिसे देखिलें आजि राती ॥
स्वप्नामध्यें बकुलमुकुला भूषणीं जो वसे तो ।

१०० गरलद्रुमकंद=विषवृक्षाचा कांदा. १ दंति=हत्ती. २ खड्गवल्लि=तरवार. ३ यांत उद्वेगवर्णन आहे. ४ यांत प्रलापवर्णन आहे. ५ प्रतिफल=प्रतिबिंब. ६ हिमधाम=चंद्र. ७ पुलकभाजी=रोमांच युक्त. ८ पाणिपंकेरुह=हस्तकमल. ९ यांत कायिक व्यापार द्योतक उन्मादवर्णन आहे. १० विधु=चंद्र. ११ यांत वाचिकोन्माद आहे. १२ क्षुरप्र=बाण. १३ यांत व्याधिवर्णन आहे. १४ यांत जडता वर्णन आहे. १५ मुकुल=कळा, कळी.

कोण्या चोरें हृदय हरिलें त्यासि जोडा नसे तों[१६] ॥ १२० ॥

नीवीं हरेद्गुरसिजं०— ॥ १२१ ॥

नीवी हरी स्तनतटीं लिहिलें[१७] नखानें । बिंबाधरीं दशनदंश दिसेति मानें ॥
ऐसें विलेखित पटीं दयिता विलोकी । बाला पुरे वनजहारविहार शंकी[१८] ॥१२१॥

चेतश्चंचलतां त्यज०— ॥ १२२ ॥

चित्ता चंचळता त्यजीं प्रियसखी लज्जे न पिडीं कदां ।
भ्राते लोचन हो निमेष भगवान् पाहों न दीजे सदा ॥
पिच्छें मूर्धनि[१९] पंकजें श्रुतीपुटीं[२०] वंशी[२१] विराजे करीं ।
तो दामोधर दृष्टिगोचर असो सर्वज्ञ सेवींतरीं[२२] ॥ १२२ ॥

माध्वीकस्यन्दसन्दोह सुंदरी०— ॥ १२३ ॥

म्यां केली रसमंजरी वरि टिका माधुर्य ईचें पहा ।
दोषां सर्व करा क्षमा चतुर हो सर्वज्ञ तुम्ही अहां ॥
ऐसें प्रार्थितसे महाकवि तया कर्णीं करा भूषणें ।
पूर्णत्वें करिजे दया मजवरी नालोकिजे दूषणें ॥ १२३ ॥
स्वस्ति श्रीनृपशालिवाहनशके धर्माभ्र सोळा (१६०१) महा ।
चैत्रादि प्रभवाब्द विठ्ठल म्हणे नंदात्रिभू (१३९) ग्रंथ हा ॥
श्रीमत्कौशिक गोत्र काव्य रचिलें शाहागडीं पाहणें ।
श्रीशृंगारलता नवाब्धि तिसरा उल्लास हा वाचणें ॥ १२४ ॥

रसमंजरी समाप्त.



१६ यांत स्वप्नदर्शन वर्णन आहे. १७ लिहिलें=ओरखाडलें. १८ यांत चित्रदर्शन वर्णन आहे. १९ मूर्धनि=मस्तकावर. २० श्रुतिपुटीं=कानांवर. २१ वंशी=मुरली. २२ यांत साक्षाद्दर्शन वर्णन आहे.

अनुक्रमणिका

परिशिष्ट नं० १. षोडश नायिका.

- नायिका.
  - स्वीया (पतिव्रता.) श्लोक ३.
    - मुग्धा (नवोढा) श्लोक ४.
    - मध्या.
      - धीरा. श्लोक १२.
        - ज्येष्टा. श्लोक १८
        - कनिष्ठा. श्लोक १८.
      - अधीरा. श्लोक १३.
        - ज्येष्ठा. श्लोक १९.
        - कनिष्ठा. श्लोक १९.
      - धीराधीरा. श्लोक १४.
        - ज्येष्ठा. श्लोक २०.
        - कनिष्ठा. श्लोक २०.
    - प्रगल्भा.
      - धीरा. श्लोक १५.
        - ज्येष्ठा.
        - कनिष्ठा.
      - अधीरा. श्लोक १६.
        - ज्येष्ठा.
        - कनिष्ठा.
      - धीराधीरा. श्लोक १७.
        - ज्येष्ठा.
        - कनिष्ठा.
  - परकीया.
    - परोढा.
    - कन्या. श्लोक ३१.
  - सामान्य.

परिशिष्ट नं० २.

- मुग्धा (नवोढा) श्लोक ४.
  - अज्ञातयौवना. श्लोक ५.
  - ज्ञातयौवना. श्लोक ६.
  - सम्रश्रयनवोढा. श्लोक ७.
  - विश्रब्धनवोढा. श्लो० ८.
  - अतिविश्रब्धनवोढा. श्लो० १०,११.

परिशिष्ट नं० ३.

परोढा. श्लो० २१.

- गुप्ता. श्लो० २२.
  - वृत्तसुरतगोपना.
  - वर्तिष्यमाणसुरतगोपना.
  - वर्तमानसुरतगोपना.
- विदग्धा.
  - वाग्विदग्धा. श्लो० २३.
  - क्रियाविदग्धा. श्लो० २४.
- लक्षिता. श्लो० २५.
- कुलटा. श्लो० २६.
- अनुशयाना. श्लो० २७,२८,२९.
- मुदिता. श्लो० ३०.

परिशिष्ट नं० ४.

सामान्य वनिता.

- वत्तमात्रोपाधिः श्लो० ३२.
- अन्यसंगदुःखिता. श्लो० ३३.
- गर्विता (वक्रोक्ति).
  - प्रेमगर्विता. श्लो० ३४.
  - सौंदर्यगर्विता. श्लो० ३५.

परिशिष्ट नं० ५.

मानवती–भेद.

- पिरस्त्रीदर्शनजनितमानयुक्ता (१) श्लो० ३६.
- गोत्रस्खलनादिजनितामानयुक्ता (२). श्लो० ३७.
- अपरांगनासंभोगजनितमानयुक्ता. श्लो० ३८.

परिशिष्ट नं० ६.

नायिकावस्थानकं.

प्रोषितभर्तृका.	खंडिता.	कलहांतरिता.	विप्रलब्धा.	उत्कंठिता.	वासकसज्जा.	स्वाधीनपतिका.	अभिसारिका.	प्रोष्यत्पतिका

परिशिष्ट नं० ७.

प्रोषितभर्तृका.

मुग्धा. श्लोक ३९.	मध्या. श्लोक ४०.	प्रौढा श्लो० ४१.	परकीया. श्लो० ४२.	सामान्या. श्लो० ४३.

परिशिष्ट नं ८.

खंडिता.

मुग्धा. श्लो० ४४.	मध्या. श्लो० ४५.	प्रौढा. श्लो० ४६.	परकीया. श्लो० ४७.	सामान्या. श्लो० ४८.

परिशिष्ट नं० ९.

कलहांतरिता.

मुग्धा. श्लो० ४९.	मध्या. श्लो० ५०.	प्रौढा. श्लो० ५१.	परकीया. श्लो० ५२.	सामान्या. श्लो० ५३.

परिशिष्ट नं० १०.

विप्रलब्धा.

मुग्धा. श्लो० ५४.	मध्या. श्लो० ५५.	प्रौढा. श्लो० ५६.	परकीया श्लो० ५७.	सामान्या. श्लो० ५८.

अनुक्रमणिका

परिशिष्ट नं० ११. **उत्कंठिता.**

मुग्धा. श्लो० ५९. | मध्या. श्लो० ६०. | प्रौढा. श्लो० ६१. | परकीया. श्लो० ६२. | सामान्या. श्लो० ६३.

परिशिष्ट नं० १२. **वासकसज्जा.**

मुग्धा. श्लो० ६४. | मध्या. श्लो० ६५. | प्रौढा. श्लो० ६६. | परकीया. श्लो० ६७. | सामान्या. श्लो० ६८.

परिशिष्ट नं० १३. **स्वाधीनपतिका.**

मुग्धा. श्लो० ६९. | मध्या. श्लो० ७० | प्रौढा. श्लो० ७१. | परकीया. श्लो० ७२. | सामान्या. श्लो० ७३.

परिशिष्ट नं० १४. **अभिसारिका.**

मुग्धा. श्लो० ७४. | मध्या. श्लो० ७५. | प्रौढा. श्लो० ७६. | परकीया. श्लो० ७७. | कृष्ण. | ज्योत्स्ना. श्लो० ७८. | दिवस. श्लो. ७९ | सामान्या. श्लो० ८०.

परिशिष्ट नं० १५. **प्रोष्यत्पतिका श्लोक ८१.**

मुग्धा. श्लो० ८२. | मध्या. श्लो० ८३. | प्रौढा श्लो० ८४. | परकीया. श्लो० ८५. | सामान्या. श्लो० ८६.

परिशिष्ट नं० १६.

नायिकातारतम्य.

- उत्तमा. श्लो० ८७.
- मध्यमा.
- अधमा.

परिशिष्ट नं० १७.

सखीकर्माणि.

- मंडनं.
- उपालंभ.
- शिक्षा. (शीकवणें).
- परिहास.
  - सखीकृत.
  - प्रियकृत. श्लो० ८८.
  - प्रियाकृत. श्लो० ८९.

परिशिष्ट नं० १८.

दूतिकर्म.

- संघट्टनं. (मिलाफ.)
- विरहनिवेदनं. श्लो० ९१

अनुक्रमणिका

परिशिष्ट नं० १९.

पतिभेद.

- पतिः (विवाहित) श्लो० ९२.
  - अनुकूल. श्लो० ९३.
  - दक्षिण.
  - धृष्ट.
  - शठ.
- उपपतिः (जार). श्लो० १००.
  - अनुकूल.
  - दक्षिण.
  - धृष्ट. (धट्ट).
  - शठ (ठक).
- वैशिक (वेश्यासक्त).
  - उत्तम.
  - मध्यम. श्लो० ९४.
  - अधम. श्लो० ९५.
- प्रोषित श्लो० ९९.

परिशिष्ट नं० २०.

नायकभेद.

- मानी. श्लो० ९६.
- वाग्व्यंगसमागमचतुर. श्लो० ९७.
- चेष्टासमागमचतुर. श्लो० ९८.
- अनभिज्ञ. श्लो० १०१.

परिशिष्ट नं० २१.

नायकसहायाः (मदतनीस).

- पीठमर्द (नर्मसचिव). श्लो० १०२.
- विट. श्लो० १०३.
- चेट. श्लो० १०४.
- विदूषक. श्लो० १०५.

अनुक्रमणिका

परिशिष्ट नं० २२. **सात्विकभावाष्टक** श्लो० १०७.

- स्वेद. (घाम येणें).
- स्तंभ. (आंग जड होणें.)
- रोमांच. (कांटा येणें.)
- स्वरभंग. (अस्पष्ट भाषण.)
- वेपथु. (कांपणें.)
- वैवर्ण्य. (फिकटपणा.)
- अश्रु. (रडणें.)
- निधन. (मरण.)

परिशिष्ट नं० २३. **शृंगारभेद.**

- संभोगशृंगार. श्लो० १०८.
- विप्रलंभशृंगार. श्लो० १०९.

परिशिष्ट नं० २४. **अवस्थादशक.**

- अभिलाष. श्लो (इच्छा) ११०.
- चिंता. श्लो० १११. (निजध्यास.)
- स्मृति. श्लो० ११२.
- गुणकीर्तन. श्लो० ११३. (गुणवर्णन करणें.)
- उद्वेग. (दुःख) श्लो० ११४.
- प्रलाप. श्लो० ११५. (बडबडणें.)
- उन्माद. (वेडे चार.)
  - कायिक (शारीरिक.) श्लो० ११६.
  - वाचिक (शाब्दिक.) श्लोक ११७.
- व्याधि. श्लो० ११८. (दुखणें येणें.)
- जडता. श्लो० ११९. (स्तब्धता)
- निधन. (मरण)

परिशिष्ट नं० २५. **दर्शनत्रय.**

- स्वप्नदर्शन. श्लो० १२०.
- चित्रदर्शन. श्लो० १२१
- साक्षात्दर्शन श्लो० १२२

समाप्त.

अनुक्रमणिका

यायाच्छ्रीरघुनंदनस्य तुलनामेव क्षणं पर्वणि
स्याच्चेदेकमसौ तदापि कमलानंदप्रदानक्षमः ॥ ४६४ ॥
श्रीरामो दिनकृत्कुलैकतिलकस्तीरे सरय्वा वसन्
सीताश्लिष्टतनुः समीरशिशुना संसेव्यमानः सदा ॥
साकेते मणिमंडपे जवनिकासंभारसंभाविते
देदीप्यच्छुचि पुष्पकं प्रतिवसन् लोकाञ्शशासाखिलान् ॥४६५॥
श्रीरामचंद्रे रविवंशभूपे शासत्यभूद्भूमिरनामयेयम् ॥
तथाहि सोमस्य विभावसोश्च साम्ये व्यथा प्राणभृतः कुतः स्यात्॥४६६॥
सार्द्धं चापलतां द्विषां सहतयोत्थाप्य प्रकल्प्यानतिं
सत्रातत्र तया विधाय तदिव ज्याप्रापणं कुर्वतः ॥.
जीवाकृष्टिमपीश मार्गणगणो लेभे स्वलक्षं न य-
स्तत्पूर्णं प्रतिमार्गणं प्रतिपदं प्रत्यर्पितं प्रत्यहं ॥ ४६७ ॥
मुक्तानां स्वातिरभूज्जननीत्येवं नु रोहिणी सुषुवे ॥
रत्नं किंचन सौम्यं मुक्तोत्तममृग्यमाणपदधूलिम् ॥ ४६८ ॥

क्षणे कमलानंदप्रदो यदि स्यात्तर्हि नान्यथेति कथमपि नोपमानं पूर्णतया संभवति राजा भूपश्चंद्रश्च कलाश्चतुःषष्टिः षोडशाच कुवलयं भूवलयं उत्पलं च शुचिः शुद्धः श्वेतश्च वृत्तं चारित्रं वृत्तत्वं वर्तुलत्वं च तमः अज्ञानं तमिस्रं च अमृतं मोक्षः सुधा च मित्रं सूर्यश्च ॥ ४६४ ॥

श्रीरामइति सूर्यवंशजोऽप्यहं नद्यास्तीरे वसन् सीताश्लिष्टः मारुतसेवितश्चेति जवनिकापरिवृते पुष्पकं प्रतिवसामीति शास्ति शीतबाधा चेत्पुष्पकं हसंती देदीप्यच्छुचि दीप्तावलं ॥ ४६५ ॥

श्रीरामेति अग्नीषोमयोः साम्ये कापि बाधा नोत्पद्यते इति शास्त्रसिद्धरविवंशभवत्वादुष्णः रामचंद्रत्वाच्छीतः एवं च साम्ये सति अनामयत्वं युक्तं ॥ ४६६ ॥

सार्धमिति हे ईश अयं भावः भवता यदा चापलता धनुर्लता उत्थापिता हस्तेकृता तदा शत्रूणां चापलता चपलभावः कंपोऽभूत् यदा त्वया तत्र पुनरानतिः कल्पिता तदा शत्रुभिरपि आनतिः कृता यदा तत्र ज्याप्रापणं मौर्व्यासंजनं कृतं तदैव तैर्ज्याप्रापणं भूसमर्पणं कृतं यदा जीवाकृष्टिः जीवाया ज्याया आकर्षणं कृतं-तदैव तेषां जीवानामाकर्षणं जातं हताइति भावः अनंतरं मार्गणस्य बाणस्य स्वलक्षं शत्रुरूपं लक्षं नासीत् इति वीररसे तेषां वासनापूर्तिर्नाजायतेति कृत्वा दानवीररसे तद्वासनापूर्तिः कृता मार्गणौ बाणयाचकौ स्वं द्रव्यं स्वीयं च लक्षं शरव्यं शतसहस्रसंख्याकं च ॥ ४६७ ॥

मुक्तानामिति रोहिणीनक्षत्रं कृष्णजन्माधिकरणं मुक्तानां मौक्तिकानां ज्ञानिनां च

स्त्रीष्वन्यासु सतीषु केवलमहं राज्ञः परा प्रेयसी-
त्येवं विष्टपवित्तमेव भगवानाविर्भविष्यन्कुले ॥
सत्कुर्याद्यदि मामलं तदिति साऽभूद्ब्रह्मभक्ता तत-
स्तेनास्या अनुरोधतोऽर्थित इवैनां सच्चकाराच्युतः ॥ ४६९ ॥

सूर्यं वर्णयति

औषधान्वेषणक्लेशैर्भृशमुत्क्लिश्यते कुतः ॥
रुगब्धितरणे हेतुं तरणिं शरणीकुरु ॥ ४७० ॥

नृसिंहं वर्णयति

वयस्य पश्य यस्यास्य पंचास्यास्यस्य वश्यता ॥
शस्यस्य तस्य सस्यस्य संपत्किं नु विनश्यति ॥ ४७१ ॥

शिवं वर्णयति

योऽनंतभूषितभुजोऽधिकशैलवासः
संदर्शयन् द्रविणनायकसख्यमुच्चैः

स्वातिः जननी अभूदिति आत्मनि भर्तुः प्रीतिर्न स्यादिति सापत्न्यमत्सरेण रोहिणी किं च न रत्नं सुषुवे कस्तत्रातिशयइति चेत् मुक्तोत्तमैर्मृग्यमाणा पदधूलिर्यस्य तत् ननु स्वातिरपि तादृशं रत्नं नृसिंहाख्यं सुषुवइति किं तयाधिकं कृतमिति चेत्तत्राह सौम्यमिति सोमस्य भर्तुरनुरूपं पुरुषाकारत्वात् 'दृष्ट्वेदं मानुषं रूपं तव सौम्यं जनार्दनेति वचनाद्दर्शनीयतमं च तत्तु उग्रं 'उग्रं वीरं महाविष्णुमिति' मंत्रवर्णनाद्विजातीयं च पुरुषसिंहाकारत्वात् अतो भर्तुः संशयाकुलतया तत्र प्रेमातिशयो न स्यादिति भावः ॥ ४६८ ॥

रोहिणीनक्षत्रे कृष्णजन्मकारणमाह स्त्रीष्विति अन्यासु अश्विन्यादिषु राज्ञश्चंद्रस्य भूपतेश्च विष्टपे भुवने वित्तं प्रसिद्धं यदीक्षणे मन्निमित्तमेव इतरपराङ्मुखस्य चंद्रस्य क्षयी भविष्यसीति शापो दत्तइत्यादि भर्तुः प्रेयस्त्वेन मम माहात्म्यातिशयो वर्ततएव अथ यदि अवतरिष्यता भगवताहं सत्कृता भविष्यामि इति चेन्मम माहात्म्यस्य पराकाष्ठा स्यादिति तदर्थं ब्रह्मणोभक्ता अभवदिति । रोहिण्या देवताब्रह्मेति प्रसिद्धं । 'यह्यैर्वाजनजन्मर्क्षमिति' भागवतंअवतरिष्यंतं भगवंतं प्रति तथा ब्रह्मणा प्रार्थितमिति तदनुरोधेन रोहिणी सत्कृताऽभूदिव ॥ ४६९ ॥

औषधेति तरणिं सूर्यं नौकां च ॥ ४७० ॥

वयस्येति हे वयस्य सखे पश्य अस्य जनस्य पंचास्यास्यस्य सिंहाननस्य नरहरेर्वश्यता चेत् शस्यस्य स्तुत्यस्य तस्य सस्यस्य धनधान्यादेः संपत् किं विनश्येत् अपि तु न । स्वयं मोक्षसंपत् यं वृणुते ॥ ४७१ ॥

यइति अनंतः शेषस्तेन केयूरकटकादिकरणात् अधिकः सर्वाधिको यः शैलः

भव्याकृतिर्बहुविसर्गनिबद्धभाषो
दुर्गाप्रियोऽवतु चिरं करहाटको नः ॥ ४७२ ॥
अस्मिन्नीशे शशीशेऽभ्युदयति न कदाऽनर्थकृत् प्रातिकूल्यं
कांते चावां तथेमे भगवत उचिते कालिका काशिका च ॥
प्रायस्त्वेकांतरेयं जनयति हि सुतान् पंचवक्त्रांस्तथाऽहं
नातस्त्यागस्तु न स्यादिति गिरितनयार्द्धांगलग्नेव शंभोः ॥ ४७३ ॥
कालिकासन्निधानेन विना शैलेंद्रमूर्धनि ॥
सानंदं नीलकंठस्य कथं स्यात्तांडवोत्सवः ॥ ४७४ ॥
कपर्दमाली धृतभैक्ष्यपात्रो भूताधिपो नृत्यति तेन मन्ये ॥
आराधकोऽयं तव देवि वन्हेर्धृतिस्तु नित्यास्य ललाटपट्टे ॥ ४७५ ॥

कैलासः कुबेरसख्यं दर्शयन् भव्यार्थं जगत्कल्याणार्थं आकृतिर्यस्य 'उपासकानां कार्यार्थं ब्रह्मणो रूपकल्पना' इति श्रुतेः बहवो विसर्गा दानानि तैर्निबद्धा भाषा वाक् यस्य बहुवरप्रदः इति यावत् दुर्गा भार्या यस्य करे हाटकं धत्तूरो यस्य मदोत्पादनार्थं तद्भक्षित्वात् धत्तूरः कनकाह्वयः यच्छिवः करहाटकः अतः करहाटकः ब्राह्मणजातिविशेषः कथं सहि अनंतदोरधारी प्रायेण कशैले इत्यधिकशैलं वासो यस्य कशैल इति ग्रामनाम तत्र तेषां प्रायो वासः यः दारिद्र्येऽपि समर्थतां दर्शयति वस्त्रपात्रभूषणादिनोज्वलाकृतिश्च यस्य भाषा विसर्ग-बद्धा दंडाःपेटी दाराःकडी ताकाःफोडणी इति स्त्रीणां च 'नि' कारेण बद्धा केलेंनि घेतलेंनि पाहिलेंनि इत्यादि दुर्गादेवी प्रिया यस्य उपास्यत्वात् ॥ ४७२ ॥

अस्मिन्निति पार्वत्या विचारितं अयं भगवान् शशीशः शिवः साधुस्वभावात् अत्र अनर्थकृत् प्रातिकूल्यं नास्ति तत्सहचरत्वात् अहं कालिका एषा काशिका काशी च तया मिथः सापत्नभावरहिते एव। परं इयं पंचवक्त्रान् सुतान् जनयति अत्र ये मृतास्ते शिवस्वरूपा भवंतीति भर्त्रनुरूपतनयजनयित्री अहं तु न तथा एकं षडाननं गजाननं परमिति जनितवतीति भर्तृविरूपसुतजनयित्री तस्मादियं एकांतरा भर्त्रासहेति निश्चयः तत्कदाचित्कत्यागस्तु न स्यादिति अर्धांगलग्नेवेति शशीशे कालिका काशिका शब्दाः प्रातिकूल्येन पठिताअपि अनर्थदा न भवंति काशिका शशीशेन सह एकांतरा समानमध्या उभयोर्मध्ये शिकारः एकत्र दीर्घः अन्यत्र ह्रस्वः इति प्रायिकत्वं ॥ ४७३ ॥

शिवस्तांडवं कालीनिकटे कुतः करोति तत्राह कालिकेति नीलकंठस्य शिवस्य मयूरस्य तांडवोत्सवः कालिका गौरी मेघपंक्तिश्च ॥ ४७४ ॥

कपर्दमालीति कपर्दं जटाजूटं मालते धारयति कपर्दाः वराटिकाः तन्मालां बिभर्ति च भैक्ष्यपात्रं कपालं प्रश्नीटिकां परडीति लोके भूताधिपः शिवः उपासकनि-

संसारं निजकर्मणैव भजते जंतुः परंतु ध्रुवं
क्षेत्रेऽस्मिन्नविमुक्तके पशुपतौ राजन्यहो तामसे ॥
स्यात्किं मुक्तिकथा नृणामिति महाकुत्साऽवयोः स्यादिति
त्रस्तः सन्नविशेषतो व्यरचयत्किं मुक्तिसत्रं शिवः ॥ ४७६ ॥

मार्तंडं वर्णयति

स्वैरवंध्यगणैर्युक्तं वैरवंचितकैरवम्
स्वैरबंधच्छिदं देवं वंदे मार्तंडभैरवम् ॥ ॥ ४७७ ॥
चरंतं तं तुरंगेण रजनीचूर्णभासुरम्
प्रचंडकरपालं श्रीमार्तंडं प्रणमाम्यहम् ॥ ४७८ ॥

काशीं वर्णयति

महादोषाचारा भयलवविहीना अपि महा-
श्मशाने चासीना उषितवति भूताधिपतिना ॥
महामंत्रं कंचित्सकृदुपगता एव सहसा
वशीकुर्वंत्येते शिव शिव परां मुक्तिरमणीम् ॥ ४७९ ॥

शेषश्च भुत्याइति आराधकः आराधनकर्ता आराधीति तस्यैव नामांतरं एवं शिवः तव आराधकः संपन्नः परमस्य दीपिका क्वास्तीति चेत् एवं विधो यो जातः तस्य भालएव सा कीलितेति शिवनयने हि दीप्तो वन्हिरास्ते ॥ ४७५ ॥

संसारमिति न संति विमुक्ता यस्मिंस्तत् पशुपतिः शिवः मूर्खश्च तामसः तमोगुणी अलसश्च आवयोः पुरपुराधीशयोः मुक्तिसत्रं 'क्षेत्रेऽत्र तव देवेश यत्र कुत्रापि वा मृताः ॥ कृमिकीटादयोऽप्याशु मुक्ताः संतु न चान्यथा' इति श्रुतेः ॥ ४७६ ॥

स्वैरिति स्वैः स्वकीयैः अवंध्याः आदिष्टकार्यसंपादका ये गणास्तैः वैरेण वंचिताः कैरवा दैत्याः येन तं स्वैरः यथेष्टचारी अनिच्छायामपि बलादापतितो यो बंधः संसारस्तच्छिदं ॥ ४७७ ॥

चरंतमिति मल्लारिपक्षे करपालः खड्गः करवालः करपालइत्युभयऽमपि कोशांतरे स्पष्टं [रजनी निशा हरिद्रा] श्रीमार्तंडः सूर्यस्तत्पक्षे तुरंगेण तद्युक्तरथेन रजन्यारात्रेश्चूर्णे चूर्णीकरणे नाशे इति यावत् भासुराः देदीप्यमानाः प्रचंडा ये कराः किरणास्तान् पालयति तं ॥ ४७८ ॥

महादोषेति ये जारणं कुर्वंति ते महारात्रौ भयहीनाः संतः श्मशाने भूतप्रेताद्य-धिष्ठितेऽपि कृते येषां भयं नास्ति किमनेनस्यादिति महाश्मशानं काशी भूताधिपती-रुद्रः महामंत्रं तारकं ब्रह्ममंत्रजपं कृत्वा परस्त्रियं वशीकुर्वन्ति तथा काशीस्था दोषाचारेऽपि सकृदेवोपगता मुक्तिं वशीकुर्वंति ॥ ४७९ ॥

अनुक्रमणिका

गंगां वर्णयति

एषाऽद्री नु सुरापगाऽन्यदपि च ब्रह्मघ्नसंसर्गिणी
स्यादस्या गतिरस्य का नु जगतः स्यादेव दोषो मयि
यद्येतस्य समुद्धृतौ विरचयाम्येषा विचारं मना-
गप्येवं मृशती समुद्धरति किं गंगाऽविशेषाज्जगत् ॥ ४८० ॥

करवीरं वर्णयति

पत्ये श्रीः कुपिताऽत्र वस्तुमगमत्त्वेनं कुवासं धिया
पश्यंत्याः किलनीरजस्थलमिहासीत्सौमनस्यप्रदम् ॥
त्रस्तास्मिन्मधुपप्रसंगत इति श्रेष्ठं ततोऽधिष्ठिता
प्रेष्ठं किं करवीरमत्र यदसौ तद्वासत्राकृत्त्वन्यथा ॥ ४८१ ॥

भूमिं वर्णयति

अप्यवर्णं जनैरेषा गमितोष्मपरोदयम् ॥
क्षमामेव प्रथयति क्षमेव क्षमैव विराजते ॥ ४८२ ॥

शास्त्रिणं वर्णयति

अर्थाहरणकौशल्यं किं स्तुमः शास्त्रवादिनाम् ॥
अव्ययेभ्योऽपि यैरर्था निष्काश्यंते ह्यनेकशः ॥ ४८३ ॥

एषेति सुरापगा देवनदी मद्यनदी च ब्रह्मघ्नः शिवः ब्रह्महा च । शिवेन ब्रह्मणः शिरःकर्तितमिति स ब्रह्मघ्नः ॥ ४८० ॥

पत्येति लक्ष्मीः पत्ये नारायणाय कुपिता सती वैकुंठं परित्यज्य अत्र भुवि वस्तुमगमत् इयमाख्यायिका व्यंकटेशमाहात्म्ये प्रसिद्धा । परंतु एनं कुवासं पृथ्वीवासं कुत्सितवासं मन्वानायाः नीरजस्थलं कमलस्थानं रजोरहितस्थलत्वात् सौमनस्यप्रदं प्रसन्नचित्तत्वस्य कारकं आसीत् तत्र सुमनोभावः पुष्पत्वं चास्ति अथ तत्र मधुपानां मद्यपानां भृंगाणां च सदा प्रसंगइति त्रस्ता सती इदं तु निःशेषरजस्थलं सौमनस्यं प्रकर्षेण द्यतीत्येव सत्यमिति मन्वाना तत्परित्यज्य तादृशं श्रेष्ठं करवीरमेवाध्यतिष्ठदेव ननु अत्र पद्मे तस्याः लक्ष्म्याः वासेइति वाक् लौकिकी शास्त्रीया च उक्तिः तस्याः का गतिरिति चेत् सा तु अन्यथा अन्यप्रकारेण वर्तमाना साधारणेन ज्ञायते यथा कस्यांचित् मंजूषिकायां कस्तूरी कियत्कालं स्थापिताऽभूत् अथ तस्यां कियता कालेन निष्कास्य नीतायामपि तस्यावासस्तत्रास्ति तद्वदत्र स्थिताया अनंतरं गताया अपि लक्ष्म्या वासोऽस्तीति तत्त्वं वासः सुगंधः वसतिश्च ॥ ४८१ ॥

अप्येति उष्मा तापः तस्य परः उत्कृष्टउदयो यस्मात्तादृशं अवर्णं निंदां गमितापि यत्र क्षमामेव प्रथयति निंदितापि क्षमामेव कुरुते इति अवर्णं अकारं ऊष्मा षकारः तस्मात्परः उदयो यस्य क्षमा इत्यत्र षकारात् परं अवर्णं गमिता

भूपादयोऽपि वित्रस्ता नूनं यदुपसर्गतः
विसृजंति बहूनर्थांस्तस्मै ते शास्त्रिणे नमः ॥ ४८४ ॥

वैद्यं वर्णयति

प्रवर्ततेऽगदंकाराः सत्यंकारादनंतरम्
यदाह कारे सत्येति भगवान् पाणिनिः क्रमम् ॥ ४८५ ॥

रोगिणं वर्णयति

देवोऽपि गदी नीचैर्भूत्वादौ प्राप्तरसतया प्रायः ॥
कृतकार्यः पुनरेवं रसार्पकमवंचयन्नरि न चित्रम् ॥ ४८६ ॥
येन स्वस्थाः संतस्तीर्त्वा दुस्तरतरोपतापभरम् ॥
तं वैद्ययोगमिह ये त्यजंति तान्निर्गुणान्नरान् मन्ये ॥ ४८७ ॥

सभ्यं वर्णयति

सभारतो यः पुरुषः स एवेदृङ् न चान्यथा ॥
भूरिवित्तः पुमान्यस्तु स एवेदृङ् न चान्यथा ॥ ४८८ ॥

क्षमा भवति ॥ ४८२ ॥

अर्थाहरणेति अर्थः अभिधेयं द्रव्यं च अव्ययाः व्ययं न कुर्वंतः कृपणाः अव्ययानामनेकार्थत्वं ॥ ४८३ ॥

भूपादयइति यस्य शास्त्रिणः उपसर्गात् उपद्रवात् पुनः पुनरागमनस्तवनदैन्यदर्शनरूपात् भूपादयः राजादयोऽपि बहूनर्थान् विसृजंति । भू सत्तायां पा पाने इत्यादयो धातवोऽपि येनासंजितेन उपसर्गेण अनेकार्थान् विसृजंति यथा प्रभवति संभवति अनुभवति परिभवतीति पानं अनुपानं ॥ ४८४ ॥

प्रवर्ततइति अगदंकाराः वैद्याः सत्यंकारं किंचिदादौ द्रव्यं ['सचकार' इति प्रसिद्धं] गृहीत्वा रोगाचिकित्सायां प्रवर्तते । युक्तमेतत् भगवता पाणिनिनाऽयं क्रमउपादिष्टः कारेसत्यागद इति सूत्रे ॥ ४८५ ॥

देवोपीति गदी गदाधरः रोगी च देवो महाविष्णुरपि आदौ नीचैः वामनः नम्रश्च भूत्वा प्राप्ता रसा त्रिपदा भूः रसायनं च येन तादृशतया प्रायः कृतं कार्यं त्रैलोक्यराज्यं अनामयं च येन तथा सन्नेनं रसार्पकं बलिं वैद्यं च अवंचयत् निगृहीतवान् किं पुनर्नरा एवं कुर्वंतीति तत्र चित्रं न ॥ ४८६ ॥

येनेति ये जना येन वैद्ययोगेन रोगं तीर्त्वा तं पुनस्त्यजंति ते नरा निर्गुणाः मंदाः यथा ये विद्याया अयं वैद्यः सचासौ योगस्तेन उपतापं तापत्रयोपेतं अविद्यामयं संसारं तीर्त्वा पुनः विद्यायोगमपि त्यजंति ते निर्गुणाः कैवल्यभाजः 'येन त्यजसित्यजेति अंते ज्ञानस्यापि । ज्ञानोक्तेः' ॥ ४८७ ॥

सभारतइति भारतेन सहितः तत्परिशीलकः सभायां रतः स्यात् यश्च भूरि वित्ता

आश्चर्यं -प्रदाय शुणिकेभ्यस्तु स्वसकाशगतं धनम् ॥
　　आधिं लब्ध्वा सुखीभूता धनिका इति विस्मयः ॥४८९॥
कामांधं---श्रुत्वा विष्णोर्भक्तिमाहात्म्यचर्चां
　　कामांधानां मूर्ध्न्युदेतीव शूलम् ॥
　　मूर्धांदोलं ग्राम्यगीते वदंते
　　वा वाः खाशी ठीक क्याबात होहो ॥ ४९०॥
नैय्यायिकं--- लिंगपरामर्शपरा व्यभिचारविचारका हि तर्कज्ञाः ॥
　　कलयंतीश्वरसिद्धिं तद्धि विपुलमत्र चित्रकृद्भवति ॥४९१॥
प्रश्नोत्तरं —सकलंकस्य संसर्गान्नूनं भवति गर्हितम् ॥
　　परिपाटी वराकस्य हितमात्रहति ध्रुवम् ॥ ४९२ ॥
दैवं--राजराजसखोऽप्येष महादेवोऽपि भिक्षते ॥
　　वक्रे विधौ ललाटस्थे तत्रान्येषां तु का कथा ॥ ४९३ ॥
स्वभावः —जानीमहे जगति जंतुजनस्य नूनं
　　योनिस्वभावसदृशी भवति क्रियेति ॥
　　लब्ध्वाऽपि वक्षसि पदं जलराशिकन्या
　　श्रीवासुदेवचरणप्रवणैव नित्यम् ॥ ४९४ ॥
मैत्री---वन्यानामपि कोशेषु सुहृदां स्वोदयार्थिनां ॥
　　अर्प्यते स्वोदयादेव श्रीः सेयं मित्रता मता ॥ ४९५ ॥

विदोभावः वित्ता विद्वत्ता यस्य सः एवं भूरिवित्तं द्रव्यं यस्य तादृशः स्यात् नान्यथेति ॥ ४८८ ॥

प्रदायेति आधिं मनोव्यथां बंधकं च गहाणइति लोके ॥ ४८९ ॥

श्रुत्वेति मूर्धानमांदोलयित्वा णमुल् वदंते भासने आत्मनेपदं ॥ ४९० ॥

लिंगेति लिंगस्य गुह्यस्य परामर्शः वारंवारमास्फालनं व्यभिचारः परस्त्रीसंगः एतत्पदार्थद्वयं न्यायशास्त्रे एतन्नामकत्वेन प्रसिद्धं ईश्वरसिद्धिर्हि न्यायमंतरेण न स्यात् नास्तिकनिरासापेक्षत्वात् ॥ ४९१ ॥

सकलमिति कलंकेन सहितस्येत्युत्तरं वराकस्य अनुद्धतस्येति च ॥ ४९२ ॥

राजराजइति राजराजः कुबेरः विधौ दैवे चंद्रे च ॥ ४९३ ॥

जानीमहइति जलस्य स्वभावः निम्नं प्रति सर्पणं ॥ ४९४ ॥

वन्यानामिति वन्यानां वनेभवानां आरण्यकानां पद्मानां च कोशेषु धनगारेषु कोरकेषु च उदयः आभिवृद्धिः उद्भवश्च श्रीः लक्ष्मीः शोभा च मित्रता मैत्री सूर्यता च ॥ ४९५ ॥

अनुक्रमणिका

सद्यो जातः सौहृदबालमरालोऽधिमानसं तनुयात् ॥
किं नु विनोदमुभयतः पत्राणि पुनर्न चेत्प्रवर्तेरन् ॥ ४९६ ॥
मित्रपत्रं—स्वांतक्षितौ स्नेहलता समुप्ता तर्ह्यत्र सा स्वस्तिमतीति मन्ये ॥
प्रवर्तयेच्चेत्सुमनोविनोदं पुनः पुनः पत्रवती प्रभूय ॥४९७॥
समस्या— चंद्रो गजेंद्रः क्षितिनायकेंद्रो
धनुर्धरेंद्रः शिशुवाग्विलासः ॥
स्याद्दातृभोक्ता चतुरश्च कीदृक्
गृहाण विद्वन् सुकलास्त एते ॥ ४९८ ॥
दैत्यजनोऽदितितनयान् शीतं वन्यो जनो युवा युवतीः ॥
किं बलमाश्रित्य जयति वद विद्वन्नयि गृहाण शुक्रबलम् ॥४९९॥
पर्जन्यः— सरिच्छैलसमुद्रेषु कुतोऽभ्र वसु वर्षसि ॥
भ्रातरेतन्मया ज्ञातं भ्रांतस्त्वं तत्रकारणम् ॥ ५०० ॥
शीतकालः
अस्तं यातो दिनेशः प्रबलमथ हिमं जातमेतत्स्वभावा-
च्छीतानां मामकानां कथमिव पयसां स्यादवस्थेत्यचिंत्यः ॥
अंतस्त्रातुं प्रविष्टोऽनल इव कृपया तान्यथेष्यंतमर्कं
ज्ञात्वा निर्गच्छतोऽग्रे चलति हुतभुजो धूम एष ध्वजोऽस्य ॥५०१॥
शीतर्तुश्चंडभानौ सति न जगदिदं व्याप्तुमीष्टेऽथ तस्मि-
न्नस्तं यातेऽस्यधुर्यं ज्वलनमिह समाक्रम्य नीराशयाऽह्रे ॥

सद्यइति स्नेहबालहंसः सद्यो जातः उभयतः पत्राणि लेख्यानि पक्षाश्च यदि न प्रवर्तेरन् तदा मानसे चित्ते तन्नामसरसि च विनोदं विहारं मोदं च कथं तनुयात् सुखगतये च न स्यादित्यपि बोद्धव्यं सुष्ठु खे गतिः सुखप्राप्तिश्च॥४९६॥

स्वांतेति मनआलवाले स्नेहवल्ली उप्ता सा जिवंतीति कदा मंतव्यं यदि पुनः पुनः वारंवारं पत्राणि लेख्यानि पर्णानि च समागत्य सुमनोविनोदं मनसः आनंदं पुष्पविनोदं च प्रवर्तयति ॥ ४९७ ॥

चंद्रइति कलाभिः सहितः सुष्ठुकरः शुंडादंडो यस्य करैः करभैः सहितः रलयोरैक्यं सुष्ठुकुशलः करो यस्य सुतरां कलः मधुरः सुकलः सम्यक् भनव्ययज्ञः सुष्ठुकला गीतादयो यस्य 'सुकलो दातृभोक्तरीत्यमरः' ॥ ४९८ ॥

दैत्यजनइति शुक्राचार्यः शुक्रः अग्निः शुक्रं रेतः॥ ४९९ ॥

सरिदिति अभ्रेति पदं भ्रांतं भ्रकारांतं भ्रांतियुक्तत्वं च ॥ ५०० ॥

शीतकाले जलाशयान्निर्गच्छंतं धूममुत्प्रेक्षते। अस्तमिति मामकानां मत्प्रसूतान 'अभ्रेराप' इति श्रुतिः शीतस्य नेता रविरागतइति जलान्निर्गच्छतः॥ ५०१ ॥